

Augustin FRANIĆ, *KPD Stara Gradiška mučilište i gubilište hrvatskih političkih osuđenika*, Hrvatsko društvo političkih zatvorenika Podružnica Dubrovnik, Dubrovnik, 2009., 304 str., ilustr.

Politički osuđenici u Hrvatskoj, i drugdje u Jugoslaviji, nakon Drugoga svjetskog rata i uspostave komunističke vlasti, kojima se sudili vojni sudovi, sudovi za zaštitu nacionalne časti i poslije građanski sudovi, kaznu lišavanja slobode najprije su 1945. izdržavali u “kažnjeničkim logorima”, a od početka 1946. u “zavodima za prisilni rad”. Nakon što su “kažnjenički logori” i “zavodi za prisilni rad” ukinuti u ljeto/jesen 1946., politički osuđenici izdržavali su kaznu u “kazneno-popravnim domovima”. U Hrvatskoj je najveći broj političkih osuđenika kaznu izdržavao u zatvorima odnosno “kazneno-popravnim domovima” u Lepoglavi, Staroj Gradiški i Požegi.

Najintenzivnija represija komunističke vlasti u Hrvatskoj, i Jugoslaviji, vrijeme je od kraja Drugoga svjetskog rata 1945. do početka pedesetih godina dvadesetog stoljeća i izmjene jugoslavenskoga kaznenog zakonodavstva 1951., kada se napušta sovjetski model. Broj političkih osuđenika u Hrvatskoj, i Jugoslaviji, od tada se znatno smanjuje, ali politički osuđenici u Jugoslaviji, i Hrvatskoj, i dalje imaju znatan udio među osobama osuđenima na lišavanje slobode i izdržavanje, često dugogodišnje, zatvorske kazne. Jugoslavenski komunistički sustav političke je osuđenike kao “unutarnje neprijatelje” izjednačavao s kriminalcima te ih shodno tome osuđivao zbog “političkog delikta” odnosno “političkog kriminala”, a za takvu vrstu “delikta”/“kriminala” postojalo je razrađeno zakonodavstvo i bio je predviđen i poseban zatvorski “predgoj”.

Najveći broj objavljenih priloga o političkim osuđenima u kažnjeničkim logorima i zatvorima u Hrvatskoj od 1945. do 1991. sjećanja su logoraša i zatvorenika ili su, pak, radovi pretežito nastali na temelju iskaza osuđenika u tom razdoblju, a tek je u manjoj mjeri riječ je o radovima nastalim sustavnim istraživanjima na arhivskom gradivu i drugim izvorima. O političkim zatvorenima u Hrvatskoj, i drugdje u Jugoslaviji, od 1945. do raspada SFR Jugoslavije postoji brojna literatura, no pretežito memoarskog karaktera, koja je ipak znatno pridonijela spoznajama o jugoslavenskom komunističkom represivnom sustavu.

Iako i sam dugogodišnji politički zatvorenik, Augustin Franić je već knjigom *KPD Lepoglava mučilište i gubilište hrvatskih političkih osuđenika* (Zagreb, 2000.) pokazao da njegova nastojanja i rad nadilaze memoarske i osobne motive te se potvrdio kao uporni i sustavni istraživač političkoga uzništva u Hrvata. Knjiga *KPD Stara Gradiška mučilište i gubilište hrvatskih političkih osuđenika* nastavak je višegodišnjih pozornosti vrijednih istraživanja A. Franića o sudbinama političkih zatvorenika u Hrvatskoj od 1945. do raspada SFR Jugoslavije.

Nakon “Predgovora” (7.–8.) i “Uvoda” (9.–11.), u kojima je autor ukratko izložio razloge i nakanu pisanja ove knjige te kratkog poglavlja “Nastanak i razvoj kaznionice Stara Gradiška” (13.–14.), slijede poglavlja o sudbini političkih osuđenika KPD-a Stara Gradiška od 1945. do raspada SFR Jugoslavije.

Uz ime i prezime te osobne podatke za svakog osuđenika/zatvorenika donesen je i navod iz presude te podatak kakva mu je bila sudbina. Mnogobrojni su politički osuđenici tijekom izdržavanja kazne u KPD-u Stara Gradiška umrli ili ubijeni. Nakana A.

Franića bila je popisati umrle i ubijene političke osuđenike/zatvorenike KPD-a Stara Gradiška te svećenike-političke osuđenike/zatvorenike koji su kaznu lišavanja slobode izdržavali u KPD-u Stara Gradiška.

U poglavlju "Umrli osuđenici prema evidencijama KPD Stara Gradiška" (17.-85.) izneseni su najvažniji podaci o političkim osuđenima koji su u KPD-u Stara Gradiška umrli tijekom izdržavanja kazne. U poglavljima "Ubijeni osuđenici" (87.-135.) i "Ubijene skupine osuđenika i naručena ubojstva" ("Navodni bjegunci UNS-a", "Pokušaj bijega i likvidacije", "Pojedinačna pripremljena ubojstva") (136.-170.), izneseni su najvažniji podaci o političkim osuđenima koji su u KPD-u Stara Gradiška ubijeni tijekom izdržavanja kazne.

Za razumijevanje sustavnog nadzora osuđenika i ozračja u KPD-u Stara Gradiška važno je poglavlje "Obavještajna služba u KPD Stara Gradiška" (171.-175.), u kojem je prikazano kako su "milom ili silom" zavrbovani osuđenici/zatvorenici, ili kao "informatori", zapravo loši karakteri – doušnici, koji su ođavali svoje supatnike za malu cijenu, za lakše radno mjesto ili bolju hranu, ili pak kao "suradnici" koji su bili uključeni u rad UDBA-e, i koji su izvještavali o "svakom koraku" i nakanama političkih zatvorenika i za to bili i novčano nagrađivani, a uz "cinkanje" imali su i ulogu i provokatora.

Na udaru vlasti u Hrvatskoj, i drugdje u Jugoslaviji, od 1945. do raspada SFR Jugoslavije, a napose u prvim godinama poraća, bila je posebno Katolička crkva, komunistima svjetonazorski opasna jer je okupljala sve protukomuniste i općenito stanovništvo te su žrtve mnogobrojnih političkih sudskih procesa bili upravo svećenici. U poglavlju "Svećenici na izdržavanju vremenske kazne u KPD Stara Gradiška" ("Nastojanja u likvidaciji svećeničkog podmladka", "Ostali svećenici", "Talijanski svećenici franjevci iz Pule i Pazina", "Svećenici umrli za vrijeme izdržavanja kazne") (176.-272.) prikazane su sudbine mnogobrojnih svećenika u KPD-u Stara Gradiška. Prema prikupljenim podacima, na izdržavanju kazne u KPD-u Stara Gradiška od 1945. do 1991. bila su 262 svećenika, a u vrijeme izdržavanja kazne 11 je svećenika umrlo.

Sustavnost jugoslavenske komunističke vlasti u zatiranju neistomišljenika potvrđuju i podaci o političkim osuđenima u KPD-u Stara Gradiška, koje je A. Franić iznio na temelju istraživanja arhivskoga gradiva i konzultiranja relevantne literature i svjedočenja suvremenika događaja. Naime, konzultirano je opsežno, važno i nezaobilazno arhivsko gradivo u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu o KPD-u Stara Gradiška, ponajprije matične knjige i registri osuđenika/zatvorenika, matični listovi osuđenika/zatvorenika, knjige preminulih osuđenika/zatvorenika te arhivsko gradivo Službe državne sigurnosti.

Politički osuđenici/zatvorenici u KPD-u Stara Gradiška bili su, prema prikupljenim podacima, pretežito Hrvati, ali i Nijemci, Mađari, Talijani, Srbi i drugi, i pripadali su svim društvenim slojevima, u rasponu od u javnosti znanih osoba do pojedinaca "iz naroda", koji su osuđeni iz najrazličitijih razloga.

Prema prikupljenim podacima, u KPD-u Stara Gradiška život je od 1945. do 1991. izgubilo 309 političkih osuđenika, od čega je u vrijeme izdržavanja kazne umrlo 187 osoba, a ubijene su 122 osobe.

"Zaključna razmišljanja" (275.-278.) autorova su kratka propitivanja što je i kako istražio, koje su dvojbe ostale i, napokon, je li potrebno i kako se suočiti s prošlošću. "Prilozi" (279.-283.) donose preslike nekoliko važnih i slikovitih dokumenata, a

i fotografija iz KPD-a Stara Gradiška, kojih je nekoliko objavljeno i drugdje u knjizi. Fotografije su ne samo zanimljivi slikovni prilozi, nego su i važne jer su u pravilu teško dostupni i malo poznati izvori o političkom uzništvu u Hrvatskoj, i Jugoslaviji, od 1945. do 1991., a mnogo toga pojašnjavaju i pridonose razumijevanju iznesenih navoda i podataka.

Iako logori i zatvori, uz mnogobrojna poslijeratna izvansudska smaknuća, predstavljaju najizrazitiji oblik represije i zločina komunističkih vlasti, i u Hrvatskoj i drugdje u Jugoslaviji, o političkim osuđenima malo je sustavnih istraživanja i radova.

Knjiga Augustina Franića, *KPD Stara Gradiška mučilište i gubilište hrvatskih političkih osuđenika* donosi niz novih podataka o političkim osuđenima u KPD-u Stara Gradiška, ali i objašnjava mnogo toga nezaobilaznog u razumijevanju političkog uzništva u Hrvatskoj i drugdje u Jugoslaviji od 1945. do 1991. te uvelike doprinosi istraživanju komunističke represije.

VLADIMIR GEIGER

Rade BULAT, *Milka Kufrin: narodni heroj*, Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb 2008., 269 str.

U našoj historiografiji nakon 1990. nije bilo značajnijeg zanimanja za istraživanja društvene i kulturne povijesti socijalističke Hrvatske. U skladu s time nije se davala pozornost pisanju biografija osoba koje su u povijesti toga razdoblja igrale značajne uloge. Milka Kufrin, prvoborac Narodnooslobodilačkog rata, narodni heroj i dugogodišnji nositelj visokih dužnosti u razdoblju socijalizma, uklapa se u priču o neistraženosti djelovanja hrvatske komunističke političke elite. Cjelovitije podatke o njezinu životu možemo naći u nekim izdanjima iz razdoblja socijalizma (*Enciklopedija Jugoslavije*, *Vojna enciklopedija*, *Narodni heroji Jugoslavije*, *Heroine Jugoslavije*), ali članci u tim izdanjima uglavnom se bave razdobljem njezina ranijeg djelovanja te su najčešće prožeti mnoštvom ideoloških opaski. Uloga Milke Kufrin u političkom životu nakon 1945. uglavnom je nepoznata. O njezinu djelovanju u tom razdoblju neke podatke možemo naći u izdanjima koja se bave drugim temama (Jasper Ridley, *Tito, biografija*, Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*), ali značajnijeg rada ili opširne biografije o njoj u našoj historiografiji ili publicistici do sada nije bilo.

Djelo Rade Bulata, narodnog heroja i generala bivše JNA, a ujedno supruga Milke Kufrin, trebalo je popuniti dio spomenute praznine. Međutim, ovu knjigu ne možemo smatrati ozbiljnom biografijom. Bulat nije profesionalni povjesničar pa se od njega to ni ne treba očekivati. Realnije je bilo od Bulata očekivati osobna sjećanja na suprugu s predstavljanjem njezina karakternog profila, što bi zasigurno zanimalo i šire čitateljstvo. Nažalost, njegova knjiga nije ni jedno ni drugo. Ona je po svojoj strukturi slabo zamišljena jer ne prati ni kronološku ni predmetnu logiku, a razine poglavlja i potpoglavlja su nesrazmjerne i nemaju jasan koncept. Bulat je zapravo napisao vrlo malo teksta jer većinu sadržaja čine razni govori i pisma Milke Kufrin, kao i preuzeti

novinski članci. U tako slabo strukturiranom tekstu dolazi do čestog ponavljanja sadržaja, čak i do navođenja istog teksta na više mjesta.

U uvodnim napomenama autor navodi da je njegova supruga bila samozatajna te je izbjegavala govoriti i pisati o sebi. Objašnjava da su on i pokojna supruga dogovarali pisanje zajedničkih memoara (oni su bili jedini bračni par narodnih heroja Jugoslavije), ali je njezina neočekivana smrt bacila sav teret toga posla na njegova leđa. Nakon pročitane knjige čitatelj će doći do zaključka da je taj teret za njega ipak bio pretežak.

U prvom poglavlju, "Milka Kufrin: narodni heroj" (str. 13.–15.), Bulat samo prenosi članak iz knjige *Narodni heroji Jugoslavije* (Beograd 1975.). Poglavlje "Omladina – temelj slobode i bratstva naših naroda" (str. 16.) donosi govor Vladimira Bakarića na Prvom kongresu Narodne omladine Hrvatske održanom 1945. i objavljenom u zagrebačkom *Vjesniku*. Bakarić omladinu naziva avangardom društva, a Bulat naglašava da je Milka Kufrin bila tipična predstavница takve omladine.

Zatim slijedi "Izjava bračnog para Milke Kufrin i Rade Bulata" (str. 18.–19.) iz 1997. godine, koja je predstavljena kao zasebno poglavlje. U izjavi supružnici govore da su ih u vrijeme socijalističke Jugoslavije pojedini dužnosnici Saveza komunista i JNA napadali zbog njihove "prohrvatske" politike, a da su nakon hrvatskog osamostaljenja ponovno izloženi napadima i medijskom linču, ali ovoga puta zbog navodnog protuhrvatstva. Ova će se priča u raznim varijacijama ponavljati nekoliko puta u knjizi.

Poglavlje "U Okiću i Zagrebu 1941. godine" (str. 21.–59.) donosi neke objavljene tekstove Milke Kufrin s podacima o početku njezina ratnog puta. U sklopu ovog poglavlja nalazi se nekoliko potpoglavlja od kojih neka niti naslovom niti sadržajem ne spadaju pod navedeno poglavlje. Dobar dio poglavlja prožet je hvalospjevima "hrabrim i dobrim seljacima" okićkoga kraja koji su zbog "duboko ukorijenjenih slobodarskih težnji" brzo dali povjerenje Komunističkoj partiji. Na ponašanje komunista i partizana u ratu Kufrin ima idiličan pogled, tvrdeći da ona i njeni suborci nisu, bez obzira na glad i umor, narodu oduzimali hranu ili druge potrepštine, nego su uzimali samo ako bi im narod to ponudio. Njezinu tvrdnju da partizani "nisu ni voće brali bez dopuštenja" zasigurno treba shvatiti kao stilsku figuru. Kufrin opisuje prve uspješne partizanske akcije i otkriva kako je u početku bilo potrebno mnogo političkog rada da se srpskom narodu rastumači da ustaše nisu isto što i hrvatski narod. U tom se smislu kroz čitavu knjigu provlači ideja o "bratstvu i jedinstvu" hrvatskoga i srpskoga naroda. Slično su intonirana i iduća tri poglavlja u kojima se prikazuje njen ratni put, pri čemu ima i doslovnih ponavljanja dijelova teksta. Ipak, ovdje se može naći dosta vrijednih podataka o tom razdoblju njezina života i o razdoblju Drugoga svjetskog rata na području Žumberka, Pokuplja, Korduna i Zagreba.

Poglavlje "Osvrt na stanje u Jastrebarskom 1970. godine" (str. 148.–156.) kronološki preskače više od 25 godina djelovanja Milke Kufrin i sadrži dva njezina teksta iz ljeta 1971. godine. Prvi je pismo koje je uputila partijskom vodstvu Jastrebarskog, u kojem iznosi svoje viđenje dnevopolitičke situacije, a drugi je tekst u kojem iznosi probleme s kojima se suočavala njezina obitelj. Bulat u ovom poglavlju daje i vlastite kratke opaske u kojima govori o ulozi koju je njegova supruga imala u razvoju turizma. Koliko god čitatelju bila nejasna struktura navedenog poglavlja, koje bi trebalo govoriti o stanju u Jastrebarskom početkom 1970-ih, a zapravo se bavi različitim drugim temama, iz njega se može saznati mnogo o djelovanju Milke Kufrin, posebno o

njezinoj ulozi u razvoju hrvatskog turizma od početka 1960-ih. Ključno pitanje kojim se ona bavila bio je položaj turizma u gospodarskom sustavu Jugoslavije. On se mogao razvijati isključivo u uvjetima slobodnijeg tržišta, a s turizmom se povezalo i pitanje prometa, pa su te dvije grane imale pionirsku ulogu u provođenju gospodarske reforme. Mnogi njeni prijedlozi za razvoj turizma nailazili su na žestok otpor onih koji su se pobojali za svoje privilegije, a dolazilo je i do sukoba interesa na republičkoj razini. Tako je Srbija tražila da se u njoj grade hoteli, iako nije postojao ni minimum uvjeta za dolazak turista u Srbiju. Milka Kufrin bila je optužena da vodi prohrvatsku politiku te je došlo i do afere u kojoj ju je UDBA optužila da radi protiv Tita i Rankovića. Sve se ipak rasplelo nakon Brijunskog plenuma 1966. na kojem je Ranković uklonjen iz političkog života.

U poglavlju “Zašto slučaj Milke Kufrin na Brijunskom plenumu 1966.?” (str. 157.–175.) sadržaj ponovno ne odgovara naslovu. Zapravo je riječ o reagiranjima Milke Kufrin na knjigu Vojina Lukića (*Sećanja i saznanja. Aleksandar Ranković i Brionski plenum*, Titograd 1989.) u kojoj je autor pokušao rehabilitirati Rankovića i njegove suradnike. Milka Kufrin odbacila je tvrdnje koje je u svojoj knjizi iznio Lukić, zaključujući da je riječ o pokušaju rehabilitacije propale politike, koja je i nju osobno željela diskreditirati. Ovdje je ponovljeno što je sve ona učinila za napredak turizma, a dodane su još neke izjave i pisma koje je upućivala kolegama na višim funkcijama unutar SKH (Ivanu Stevi Krajačiću, Stani Dolancu i Juri Biliću), od kojih je tražila da se u okviru Saveza komunista poduzmu mjere da se raščisti situacija i optužbe prema njoj i njezinu suprugu. Jedno njeno pismo, sličnog sadržaja, upućeno 1988. godine Centralnom komitetu SKH, iz nejasnih je razloga stavljeno kao novo poglavlje.

O susretima Milke Kufrin s Titom više saznajemo u poglavlju “Sjećanja na susrete s Josipom Brozom Titom” (str. 186.–192.) u kojem ona, a ne autor Bulat, predstavlja svoje kontakte s Titom, počevši od prvog susreta u Bihaću 1942. godine. U ovom poglavlju nalazi se i njeno pismo iz prve polovice 1990-ih u kojem žali za raspadom Jugoslavije i slomom “bratstva i jedinstva”. Izražava zgražanje zbog brisanja Titova imena s ulica, trgova i spomenika i žali za Titovim vremenom u kojem smo, prema njenim riječima, “proživjeli 45 godina mira, postigli prosperitet naroda i svakog dijela ove zemlje, bili na putu sve većih sloboda građana, uključeni u Europu i svijet” (str. 192.).

Na priču o Titu nadovezuje se i poglavlje “Ridleyeva knjiga o Titu – šamar iz inozemstva” (str. 193.–197.) u kojem se nalazi tekst koji je, za razliku od većine teksta u knjizi, zaista napisao Bulat. U njemu opisuje kako su on i njegova supruga tijekom 1998. i 1999. u svome zagrebačkom stanu primili Ridleyja, koji je tada prikupljao podatke za svoju biografiju o Titu. Iako je Kufrin tada već bila bolesna i u teškom psihičkom stanju, uspjela je pročitati Ridleyjevu knjigu koja joj je, prema Bulatovim riječima, pred kraj života ipak donijela veliku zadovoljštinu. I Bulat smatra Ridleyjevu knjigu značajnim doprinosom u sagledavanju stanja u socijalističkoj Jugoslaviji, navodeći da je njegovoj supruzi bilo drago što je Ridley u svoju knjigu uključio brojne podatke i razmišljanja njegove supruge.

Iduće poglavlje, “Miting na Petrovoj gori 4. III. 1990. godine” (str. 198.–221.), uglavnom se sastoji od novinskih članaka iz zagrebačkog i beogradskog tiska o spomenutom mitingu. Taj je miting održan kao reakcija na Prvi opći sabor Hrvatske demokratske zajednice koji je nedugo prije zasjedao u Zagrebu. Navodi se da je Kufrin

podržavala službeni dio mitinga, u kojem je izražena želja za očuvanjem "bratstva i jedinstva", ali se istodobno ogradila od četničke ikonografije koja se mogla vidjeti na tom skupu. Jasno je izražena i njena potpora reformama Ante Markovića, kao i želja za očuvanjem Jugoslavije.

U poglavlju "Pisma koja je uputila Milka Kufrin" (str. 222.-242.) objavljeno je nekoliko njezinih pisama i bilješki. Uvršteno je, između ostalih, pismo hrvatskom predsjedniku Franji Tuđmanu iz 1993., u kojem se žali da se nju i njezina supruga pokušava prikazati ratnim zločincima. U pismu uredništvu tjednika *Nacional* iz 1996. Kufrin reagira na članak objavljen u tom tjedniku, o aferi koju joj je 1964. podmetnula UDBA. U vezi s tim člankom pisala je 1997. godine još jedno pismo predsjedniku Tuđmanu te je i to pismo uvršteno u knjigu. Od Tuđmana je zatražila pomoć i oko pitanja njezine mirovine i zdravstvenog osiguranja, kao i prava njezina supruga na kupnju stana za koji je imao stanarsko pravo. U poglavlju se nalaze i neki članci iz tiska koji su, pretpostavljam, umetnuti s namjerom da demantiraju navedene optužbe za zločine u Drugom svjetskom ratu. Zadnje od pisama predstavljenih u ovom poglavlju neobjavljeno je pismo uredništvu *Večernjeg lista* iz veljače 1999., u kojem Kufrin piše o svojim zaslugama za razvoj turizma u Hrvatskoj i podmetanjima koja je doživjela.

U knjigu su uvršteni i likovni prilozi (str. 243.-252.), odnosno 17 fotografija koje prikazuju Kufrinovu u razdoblju od 1945. do 1999. godine. Poglavlje "Milkinе oproštajne poruke" (str. 253.-266.) u nekoliko poruka iz 2000. godine otkriva njezine posljednje želje. U oproštajnom pismu Slavku Komaru moli ga da održi govor na njezinoj sahrani i da ne zaboravi spomenuti njezinu borbu u prvim partizanskim odredima i njen doprinos za razvoj turizma. Komar je održao posmrtni govor na ispraćaju Milke Kufrin, na Krematoriju u Zagrebu 1. veljače 2000. godine, koji je također uvršten u ovu knjigu. Iz govora saznajemo da je Kufrinova nakon rata diplomirala na Ekonomskom fakultetu, da je u pet saziva bila zastupnik u Saboru, a 20 godina član Centralnog komiteta SKH, te da je umrla 27. siječnja 2000. nakon duge i teške bolesti. Komar navodi i da je njezin zadnji veliki pothvat bio pokušaj mirenja Srba na Petrovoj gori, ali to je bilo pogrešno shvaćeno i s hrvatske i sa srpske strane. Komar se, pogledom na posljednjih deset godina njezina života, kritički osvrnuo na političku situaciju u Hrvatskoj, navodeći da je u "tuđmanovskom režimu" doživjela brojna šikaniranja, politički linč itd.

Na kraju knjige autor je uvrstio i brzojave sućuti koje je primio nakon smrti svoje supruge, a knjiga završava pogovorom urednika Krešimira Piškulića koji piše da ova knjiga "nije samo stereotipna biografija", nego izvor koji mnoštvom podataka daje podatke o "širini narodnooslobodilačkog pokreta" i borbe na načelima "bratstva i jedinstva Hrvata, Srba i svih ostalih naroda", kao i o "humanističkim stremljenjima" njezinih protagonista.

S tvrdnjom da se ne radi o stereotipnoj biografiji moramo se složiti, jer forma u kojoj je prikazan životni put Milke Kufrin gotovo ničime ne nalikuje na cjelovitu biografiju. Ona nema kronološkog slijeda, niti tematske logike, a zapravo u njoj gotovo i nema autorskog teksta, ili je on prisutan uz brojna ponavljanja. Nema razumljivog uvoda koji bi čitatelja uveo u priču o Milki Kufrin, niti objašnjenja događaja o kojima se piše, bez čega je dobar dio iskazanih tvrdnji zapravo nerazumljiv. Autoru svakako nije pomoglo ni uredništvo, koje se uopće nije potrudilo učiniti korekcije odnosno

upotpunjavanje rukopisa. Uredništvo je u ovom slučaju potpuno zakazalo i propustilo sjajnu priliku da objavi mnogo bolju knjigu jer je život Milke Kufrin dobrom piscu mogao poslužiti kao sjajan predložak za dobro literarno ostvarenje, ali i dobrom povjesničaru za pravu historiografsku biografiju. Čitajući ovu knjigu, jasna je namjera s kojom je ona napisana, što potvrđuju i riječi urednika u pogovoru. Jasan je i ideološki svjetonazor autora, kao i izdavača knjige. No, zanemarimo li ideološke pozicije i motive, ostat će nam mnogo činjenica o životu Milke Kufrin, o njezinu sudjelovanju u partizanskom pokretu, ali i mnogo podataka o razvoju turizma u Hrvatskoj u razdoblju socijalističke Jugoslavije, što za istraživače predstavlja vrijedan izvor. Unatoč svim manjkavostima ove knjige, ona će ipak biti polazišna točka istraživačima za neku buduću i stručnije izrađenu biografiju Milke Kufrin.

JOSIP MIHALJEVIĆ

Miroslav AKMADŽA, *Franjo Šeper – mudrošću protiv jednogumlja*, Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije "Tkalčić", Otokar Keršovani, Zagreb, Rijeka 2009., 436 str.

U izdanju Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije "Tkalčić" i riječke izdavačke kuće Otokar Keršovani u rujnu 2009. objavljena je knjiga Miroslava Akmadže pod naslovom *Franjo Šeper – mudrošću protiv jednogumlja*. Napisana na temelju izvorne građe iz Hrvatskoga državnog arhiva i Arhiva Zagrebačke Nadbiskupije te odgovarajućeg novinskog materijala i literature, središnju tematsku os stavlja na djelovanje kardinala Franje Šepera od 1950-ih do kraja 1960-ih godina. Kako i sam autor navodi u preliminarnom dijelu, knjiga nije imala pretenzija biti cjelokupni biografski portret života kardinala Šepera, nego je njezina primarna funkcija bila segmentarna, odnosno pokušala je valorizirati njegovu ličnost kroz prizmu odnosa Katoličke crkve i komunističke Jugoslavije. Time je sadržaj knjige od početka do kraja prožet Šeperovim odnosom s komunističkim vlastima.

Tako i sam uvod (str. 6.–23.) otprilike sugerira čitatelju na što je eksplicitno stavljen naglasak u knjizi, na način da je pregled odnosa između Crkve i jugoslavenskih vlasti do uvjetno rečeno Šeperova preuzimanja Zagrebačke nadbiskupije 1954. dobio i pozicijski i kvantitativno prednost nad kratkim pregledom životopisa. U II., kratkom poglavlju knjige, (str. 24.–34.) opisuje se Šeperovo djelovanje u svojstvu ravnatelja Nadbiskupskoga bogoslovnog sjemeništa (1941.–1951.) i upravitelja Župe Krista Kralja na zagrebačkom Trnju (1951.–1954.).

U nastavku je u III. poglavlju (str. 35.–84.) obrađeno razdoblje od 1954. do 1958., kada je Šeper obavljao službu nadbiskupa koadjutora i time *de facto* počeo upravljati zagrebačkom Crkvom umjesto interniranog kardinala Alojzija Stepinca. Kroz IV. poglavlje (str. 85.–102.), u okolnostima zdravstvenih problema kardinala Stepinca, navodi se odluka Svete Stolice prema kojoj kao apostolski administrator preuzima vođenje Nadbiskupije (1958.–1960.) te se ističe uloga u pregovorima s vlastima oko Stepinčeva pokopa i njegovo pozicioniranje u tzv. *Osječkoj procesi* protiv profesora i bogoslova

Bosansko-Đakovačke i Srijemske biskupije 1959. godine.

U V. poglavlju (str. 103.–206.) kronološki se redaju događaji koji započinju smrću kardinala Stepinca i Šeperovim imenovanjem za zagrebačkog nadbiskupa 1960., nastavljaju se sudjelovanjem u radu II. vatikanskog koncila te završavaju ulaskom u Kardinalski zbor 1965. i razbijanjem medijske blokade s *Glasom Koncila*. Nadalje, u VI. poglavlju (str. 207.–286.) izloženo je djelovanje do odlaska u Rim u drugoj polovici 1968. To je razdoblje bilo obilježeno normalizacijom odnosa Crkve i komunističke Jugoslavije, čemu u prilog ide potpisivanje *Protokola* iz 1966. koji je stvorio temelje za obnovu diplomatskih odnosa. U takvoj atmosferi kardinal Šeper razvio je intenzivan pastoralni rad u zemlji i inozemstvu. Posebno su istaknuti njegovi posjeti Sinju i Šibeniku u spomen 250. obljetnice ukazanja Gospe Sinjske, odnosno 900. obljetnicu utemeljenja potonjega koji su imali i političke reperkusije. U ovom su poglavlju istaknuti i posjeti američkim Hrvatima 1966., kao i organiziranje hrvatskoga nacionalnog hodočašća u Rim. Kraj VI. poglavlja donosi na vrlo suptilan način prikaz Šeperove ličnosti u usporedbi s njegovim prethodnikom i njegov odnos prema komunističkom režimu iz pera njemačkoga novinara Thomasa Rossa u *Frankfurter Allgemeine Zeitungu* s početka 1967.

Posljednje, VII. poglavlje (str. 287.–343.), posvećeno je zadnjem razdoblju života od godine 1968., kada je imenovan za prefekta Kongregacije za nauk i širenje vjere, do njegove smrti 1981. Prije odlaska i preuzimanja službe u Rim, zadnje inicijative kao zagrebačkog nadbiskupa bile su osnivanje *Kršćanske sadašnjosti* i ekumenski susret s patrijarhom Srpske pravoslavne crkve Germanom u Srijemskim Karlovcima 1968.

Dok je bio u Rimu, nije prestajala njegova prisutnost u Crkvi u zemlji i inozemstvu. Tako je 1971. bio sudionikom Međunarodnog marijanskoga kongresa u Zagrebu, a 1976. prisutan po cijeloj zemlji na proslavi Gospe hrvatskoga zavjeta. Osim toga prisutan je bio i na brojnim euharistijskom kongresima i znanstvenim skupovima, kakav je bio onaj u Zadru 1977. u povodu 800. obljetnice dolaska pape Aleksandra III. Na isti je način svoj kontinuitet djelovanja iz vremena dok je obavljao službu zagrebačkoga nadbiskupa nastavio 1970-ih posjetima hrvatskim katoličkim zajednicama u Kanadi, SAD-u i Zapadnoj Njemačkoj.

Dok VIII. poglavlje (str. 344.–347.) zauzima autorovo zaključno razmatranje, posljednje, IX. poglavlje (str. 348.–373.), odnosi se na priloge gdje je autor selektivno izdvojio grupu dokumenata o dopisivanju s različitim strukturama vlasti, kao i korespondencijske materijale s drugim biskupima o kontroverznim fenomenima u hrvatskoj Crkvi u postkoncilsko doba, i to iz vremena službe u Rimskoj kuriji.

Za razliku od zemalja tzv. *narodne demokracije*, komunistička vlast nije potvrdila izbor kandidata u crkvenoj hijerarhiji, zbog čega nije, kao u primjeru Mađarske, a osobito Čehoslovačke, došlo do potpunoga kraha službene crkvene hijerarhije. Ovime je omogućen autonoman prijenos crkvene vlasti bez upletanja državnih struktura, a time i kontinuitet crkvene politike prema komunističkom režimu u Jugoslaviji. Stoga je Šeper primjer *par excellence* takvog razvoja događaja; čini se da je bilo presudno prijateljstvo s kardinalom Stepincem koje se razvilo još iz vremena zajedničke duhovne i intelektualne formacije na rimskoj Gregoriani, a nastavilo u vrijeme kada je ovaj bio Stepinčev tajnik. Šeper je preuzeo vodstvo najveće metropolije u Hrvatskoj i Jugoslaviji u okolnostima kada su se crkveno-državni odnosi našli u bilateralnoj pat-poziciji

prekidom diplomatskih odnosa sa Svetom Stolicom u prosincu 1952. Dok Crkva beskompromisno osporava legitimitet komunističkoj vlasti i odbija lojalnost ateističkom režimu, dotle taj isti režim izgrađuje totalitarni sustav u kojem Crkvu vidi kao *corpus separatum* i glavnog ideološkog neprijatelja u zemlji. Međutim, od druge polovice 50-ih godina "normalizacija odnosa" postaje glavni diskurz režimske politike prema Crkvi. No, Šeper nije nasjedao na demagogiju i retoriku ideoloških protivnika, bilo mu je jasno da režim želi pred stanovništvom i međunarodnom javnošću ostaviti dojam prividne promjene politike i tako dobiti unutarnju i vanjsku potporu svojoj vlasti. U tim pregovaračkim kontaktima njegova je intelektualna superiornost nad predstavnicima vlasti bila takva da je uspio vrlo lako neutralizirati svaki pritisak i prigovor. U tome mu je pomagala i očita dezorijentacija komunističkoga *establishmenta* oko poznavanja funkcioniranja unutarnje organizacije Crkve.

Smrt pape Pija XII. i kardinala Stepinca zatvorila je jednu kompleksnu epohu odnosa Crkve i komunizma, kako u hrvatskom i jugoslavenskom, tako i u svjetskom kontekstu. Atmosfera II. vatikanskog koncila, čija su zasjedanja povela raspravu o potrebi "dijaloga s ateistima" inspirirala je *Ostpolitik* Pavla VI. unoseći potpuno novu dinamiku u odnose prema komunističkim režimima. Diplomacija Svete Stolice koju je predvodio kardinal Agostino Casaroli uvidjela je da komunistički režimi neće sići s povijesne scene tako skoro kako se dotada pretpostavljalo. Stoga se nametao prijedok potrebnog dijaloga kako bi se obranio onaj preostali minimum prava i sloboda Crkve te zaštitilo stanovništvo od daljnjih represija. Ovakva dijaloška inicijativa naišla je na pozitivnu reakciju u Jugoslaviji, gdje je politički sustav prošao kroz niz unutarnjih i vanjskih transformacija, za razliku od drugih komunističkih zemalja. Tako se taj režim 60-ih afirmirao kao lider trećeg, nesvrstanog bloka u međunarodnoj politici, zbog čega je konsolidacija odnosa sa Svetom Stolicom predstavljala diplomatski imperativ.

Što se tiče Šeperova djelovanja prema autorovoj opservaciji, najosjetljivije pitanje bilo je pritisak vlasti na rad bogoslovnih sjemeništa. Time se nastojalo dugoročno spriječiti regrutiranje svećeničkoga kadra i tako izravno ugroziti funkcioniranje crkvene hijerarhije. Sljedeće što je najviše zabrinjavalo kardinala Šepera religiozna je edukacija stanovništva koje je pogađao masovni val ateizacije. Također se u situaciji ubrzane urbanizacije, koja je zahvatila čitavu zemlju, a osobito zagrebačko područje, u vrijeme njegova episkopata nametala potreba gradnje crkvi i osnivanja župa. Javljala se opasnost, koje je Šeper nesumnjivo bio svjestan, da se doseljeno stanovništvo ruralne provenijencije s jakim religijskim tradicijama u novoizgrađenim kvartovima bez crkvene infrastrukture prepusti utjecaju marksističke ideologije. Šeperove inicijative izgradnje crkvene infrastrukture nailazile su na snažan otpor vlasti pa su one različitim metodama opstrukcije bile otežavane i zaustavljane. Za Šepera su ekonomske pozicije dijeceze, koja je bila dodatno oslabljena nakon Zakona iz 1958., ipak bile sekundarne i nisu imale takav prioritet kao spomenuta formacija klera i stanovništva.

U takvim okolnostima Šeper je tih godina djelovao kao jedan od najvažnijih prelatu u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Premda je osobno bio protiv potpisivanja *Protokola*, ipak je na zahtjev pape Pavla VI. pristao na takvo rješenje. Iz iskustva brojnih razgovora s predstavnicima vlasti znao je da rješenje odnosa s Crkvom ni izdaleka neće biti riješeno i da je posrijedi samo taktika režimske politike. *Protokol* 1966. učinio je minimalni korak prema uspostavi diplomatskih odnosa 1970. Koliko je na punu realizaciju toga sporazuma utjecao Šeperov dolazak na čelo najvažnije kongregacije Rimske kurije

1968. godine? Slijedom toga, je li na uspostavu diplomatskih odnosa i kasniji Titov dolazak u Rim jugoslavenska strana bila primorana u strahu od Šeperova položaja koji je omogućavao utjecaj na zapadne diplomatske krugove i posredno mogao destabilizirati međunarodni položaj Jugoslavije etabliran u pokretu nesvrstanih?

Utjecaj obavještajnih službi na najbliži krug oko kardinala Šepera autor je potkrijepio argumentima izvora. Može li se izmicanje kontrole na zagrebačkom Kaptolu, koje je uslijedilo nakon Šeperova odlaska u Rim, povezati s jačom infiltracijom obavještajnog miljea? Naime, pisanje *Glasa Koncila* i djelovanje *Kršćanske sadašnjosti*, Šeperovi vlastiti projekti, odjedanput su došli pod žestoku kritiku zbog, po njegovu mišljenju, "kretanja ulijevo". Pitanje se nameće kao legitimno, jesu li ti kritizirani fenomeni imali veze s državnim obavještajnim službama? Bez obzira na to, jesu li oni bili dodatni motiv intenzivnoj prisutnosti u životu Crkve u Hrvatskoj nakon 1968. godine?

Iako interpretacije događaja s kraja 1960-ih i početka 1970-ih u političkoj javnosti, pa i u službenoj hrvatskoj historiografiji, (ne)namjerno ispuštaju iz vida ulogu Katoličke crkve, autorov spomen navodnog kontakta dijela potpisnika Deklaracije iz 1967. s kardinalom Šeperom ukazuju na određeni oprez prema takvim interpretacijama. I ne samo to, može li se povećanu javnu aktivnost Crkve, čiji je jedan od glavnih promotora bio sam Šeper, u ozračju tadašnje "liberalizacije" komunističkoga sustava (*Glas Koncila*, Sinj 1965., Šibenik 1966., nacionalno hodočašće u Rim 1967., proglašenje svetim Nikole Tavelića 1970., Marijanski kongres u Zagrebu 1971.) povezati s tim događajima, makar oni bili i u neizravnim relacijama? Ili su ti događaji bili ograničeni na perturbaciju unutar komunističke elite, koja se onda vertikalno reflektirala u prostor šire društvene zajednice, a Crkva je u svemu tome predstavljala pasivnog promatrača zbog moguće reprize represija?

S druge strane, kada je riječ o Šeperovim kontinuiranim pastoralnim posjetima Hrvatskoj i hrvatskim zajednicama u inozemstvu kao zagrebačkoga nadbiskupa i prefekta Kongregacije za nauk i širenje vjere, postavlja se pitanje jesu li ta putovanja, osim vjerske, imala i političku dimenziju, odnosno jesu li imala ulogu revitalizacije hrvatskoga nacionalnog identiteta ozbiljno kompromitiranog sa strane tradicija ustaške ideologije?

Na kraju, premda poznavanje lika i djela kardinala Šepera u široj i znanstvenoj javnosti nije primjereno njegovu značaju, samo čitanje ove knjige otvorilo je niz historiografskih pitanja koja ga povezuju s najvažnijim procesima hrvatske crkvene i nacionalne povijesti druge polovice 20. st. Isto tako zagrebački i rimski izazovi, komunističke ideologije i (post)koncilske reforme u Šeperovu liku sublimiraju i glavna povijesna iskustva univerzalne Crkve toga vremena. Stoga Akmadžina knjiga dolazi pred nas kao poticaj u smjeru budućih istraživačkih traganja za nedvojbeno veoma značajnim i zanimljivim Šeperovim opusom.

STIPE KLJAIĆ

Mladenka IVANKOVIĆ, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952). Kraj ili novi početak*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2009., 395 str.

Knjiga Mladenke Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952). Kraj ili novi početak*, prvi je opsežan i sustavan rad koji obrađuje sudbinu jugoslavenske židovske zajednice nakon traumatičnog razdoblja Drugog svjetskog rata u poslijeratnoj Jugoslaviji koja je gradila nove društvene i ekonomske odnose pod vodstvom Komunističke partije (KP).

Nakon "Predgovora" (7.-12.), i "Zaključka" (357.-368.) osam poglavlja prikazuje život židovske zajednice na jugoslavenskom području od listopada 1944., kada je oslobođen Beograd pa do zadnjeg grupnoga iseljavanja (ali je) u listopadu 1952.

U "Uvodu" (13.-53.) autorica se dotiče ranijeg razdoblja odnosno prisutnosti židovskog stanovništva na područjima koja će tvoriti prvu i drugu Jugoslaviju te u osnovnim crtama donosi stradanja židovske zajednice tijekom Drugog svjetskog rata.

U prvom poglavlju, "Bilans stanja sa kojim je jevrejsko stanovništvo otpočelo život u novoj Jugoslaviji" (53.-85.), autorica ukratko donosi podatke o društvenim, ekonomskim i političkim prilikama u poslijeratnoj Jugoslaviji te potom iscrpnije navodi brojčane pokazatelje vezane za preživjele članove jugoslavenske židovske zajednice.

U drugom poglavlju, "Događanja na Bliskom istoku koja su, na kraju, rezultirala stvaranjem države Izrael" (87.-107.), autorica se osvrnula na nastanak i priznanje države Izrael i ulogu Jugoslavije u tim zbivanjima te njen odnos prema toj novonastaloj državi.

Treće poglavlje, "Rekonstruisanje osnovne jevrejske organizacije u Jugoslaviji (Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije) i pokušaj rekonstruisanja rada ostalih predratnih jevrejskih jugoslovenskih organizacija" (107.-139.), posvećeno je poslijeratnom ustrojavanju raznih židovskih udruga, poglavito "Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije" ("Savez"), pokušaju obnavljanja "Udruženja ortodoksnih jevrejskih veroispovednih opština", nastojanjima oko obnove rada "Saveza cionista Jugoslavije" te suradnji jugoslavenske židovske zajednice sa svjetskim židovskim udrugama. Autorica uz brojne činjenice donosi zanimljive analize kao što je poslijeratni sastav predsjedništva "Saveza", koje su većinom sačinjavali Židovi koji su kao zarobljenici vojske Kraljevine Jugoslavije rat preživjeli u njemačkim logorima ili su bili sudionici Narodnooslobodilačkog rata što je, prema autoričinoj procjeni, bila dobra odluka koja je osiguravala "bliskost i razumijevanje" s novim državnim vlastima. Među samim članovima židovske zajednice bilo je neslaganja koja su naslijedili iz prijeratnog razdoblja, a osobito se to potenciralo oko pitanja cionizma. Smjer u rješavanju ovog pitanja pokazale su židovskoj zajednici jugoslavenske vlasti koje su zabranile da "Savez" ima kontakte sa "Svjetskom cionističkom organizacijom". Navodi podatak da su nakon donošenja Ustava 1946., kojim je ozakonjeno odvajanje Crkve od države, iz Saveza istupili članovi KP-a jer je Savez imao i vjerski predznak, ali su većinom i dalje zadržavali dobar odnos sa "Savezom". Kako su međunarodni položaj Jugoslavije i probici njene vanjske politike imali velikog utjecaja na odnos prema Židovima autorica slikovito pokazuje na primjeru sukoba s Informbiroom 1948., kada je Jugoslavija prekinula veze s "istočnim blokom" te se morala okrenuti Zapadu, što je išlo u prilog židovskoj zajednici u Jugoslaviji.

U četvrtom poglavlju, "Organiziranje verskog života" (141.-193.), autorica je navela ideološke smjernice nove jugoslavenske vlasti koja se prema vjeri i vjerskim zajednicama u načelu odnosila prema svom uzoru SSSR-u. Prema autorici, zbog izbijanja "tršćanske krize" državne su se vlasti morale ponašati "krajnje promišljeno i fleksibilno", što ih je onda kočilo da se prema vjerskim zajednicama odnose dosljedno prema svojoj ideologiji. Tu je i nastao prostor za obnavljanje djelovanja "Saveza jevrejskih veroispovednih opština" koji je od prvoga dana pokazivao kooperativnost s državnim vlastima, priznavao i prihvaćao gotovo sve mjere novih vlasti. Autorica prikazuje stanje vjerskih objekata i predmeta, formiranje Duhovnog stola i Konferencija rabina Jugoslavije. U osnovnim je crtama obrađena i uloga dr. Hinka Urbaha, zagrebačkog nadrabina, jedinog preživjelog člana Rabinskog sinoda prijeratne Jugoslavije, koji je inicirao održavanje Konferencije rabina koja je održana 1947. u Beogradu. U konačnici nezadovoljni stanjem, svi su se jugoslavenski rabini iselili u prvim alijama tijekom 1948. u Izrael osim sefardskog rabina iz Sarajeva, a zagrebački nadkantor Bernhard Grüner ostao je u službi sve do smrti 1955.

U petom poglavlju, "Humanitarno-socijalna djelatnost" (193.-237.), obrađena je djelatnost općinskih prihvatilišta i menzi, doma za starije osobe u Zagrebu te doma za ratnu siročad u Beogradu. Autorica se osvrnula i na otvaranje židovskih dječjih vrtića u Zagrebu i Beogradu kao i na rad "Saveza" sa židovskom studentskom populacijom. Država je tijekom 1946. dala židovskoj zajednici materijalnu pomoć, ali je istodobno zauzela stav da zajednica može tražiti i dobiti međunarodnu pomoć, što je i ostvareno te država više nije izdvajala novac za tu potrebu. Domu za starije osobe "Lavoslav Schwarz" u Zagrebu posvećeno je dosta pozornosti u ovoj knjizi. Autorica je navela vrijedne podatke i o židovskoj studentskoj populaciji.

U šestom poglavlju, "Kulturno-prosvetna delatnost" (237.-268.), prikazuju se naponi koje je "Savez" ulagao da se ponovno ožive omladinska društva u okviru kojih su se odvijali različiti sportski, kulturni i umjetnički programi. Isprva je mladež svoje napore usmjerila na karitativni i prosvjetni rad, a potom su, od osnutka države Izrael, težište prebacili na "kulturno-nacionalni rad" jer su trebali među jugoslavenskom židovskom populacijom zadržati svijest o pripadnosti židovskom vjerskom i nacionalnom korpusu. Autorica se osvrnula i na pokušaj održavanja nastave u okviru židovskih općina za osnovne i srednje škole, što je bilo teže izvedivo zbog malog broja prijavljene djece koja su istodobno morala pohađati i državnu školu, a 1948. rad tih škola bio je onemogućen jer se najveći broj učitelja i učenika iselio u Izrael. Intenzivno se od sredine 1947. radilo na pokretanju židovskih novina, što se ostvarilo 1950. pokretanjem "Biltena Saveza jevrejskih opština Jugoslavije". Analiziran je i doprinos Židova jugoslavenskoj kulturi koja u neposrednom poraću u agitpropovskim okvirima nije bila naklonjena isticanju nacionalnog/etničkog opredjeljenja i snažno se oslanjala na sovjetsko iskustvo. Autorica je izdvojila i ukratko predstavila rad još nekolicine javnih i kulturnih radnika židovskog porijekla (Ota Bihalji Merina, Elija Fincija, Oskara Daviča, Isaka Samokovlije, Žaka Konfina, Marka i Aleksandra Čelobonovića i Oskara Danona).

Sedmo poglavlje "Život u Jugoslaviji i sazrevanje želje za iseljavanjem u Izrael" (269.-298.). Židovska je zajednica u neposrednom poraću pokazala opreznost i diplomatsku suptilnost u ophođenju s državnim vlastima i općenito je iskazivala "odanost" prema državnoj politici. Pritiske i restrikcije koje su osjećale sve vjerske zajednice na

jugoslavenskom području nisu u potpunosti zaobišle niti židovsku vjersku zajednicu, od koje se tražilo da se uklopi u "novi sistem". Tako se odustalo od kongresa koji je trebao biti organiziran u studenome 1946., na kojem se trebalo od novih vlasti tražiti da prihvati vjerski predznak židovske zajednice i u skladu s tim takav položaj prizna i njezinim članovima. Bilo je i raznih prijedora unutar same židovske zajednice u Jugoslaviji koji su se izravno pokazali u studenome 1947. u Beogradu na sastanku Autonomnog odbora "Saveza" s predstavnikom Svjetskog židovskog kongresa (SŽK) Fredericka Whitea, gdje su se jasno pokazale "federalističke tendencije, borbe za prevlast" među židovskim općinama, osobito između zagrebačke i beogradske židovske općine. U rujnu 1952., s obzirom na opće prilike u društvu, "Savez" iz svoga naslova briše vjersku odrednicu i postaje "Savez jevrejskih opština Federativne Narodne Republike Jugoslavije". Snalaženje koje je "Savez" pokazivao u novim društvenim okolnostima nagrađeno je naklonošću Moše Pijade, člana Politbiroa KPJ i potpredsjednika Prezidijuma Narodne Skupštine FNRJ, koji se nije osjećao niti izjašnjavao kao pripadnik židovske zajednice, ali je bio "spona i posrednik" između židovske zajednice u Jugoslaviji i državnog rukovodstva. Krajem 1949. ukinuta je materijalna pomoć SŽK-a, ali nije presahnula sva materijalna pomoć koju su dobivali izvana od raznih međunarodnih organizacija. Ostalo je zabilježeno da je JOINT u zadnja tri mjeseca 1949. dao jugoslavenskim Židovima značajnu novčanu potporu. Dio toga novca bio je namijenjen trećem valu iseljavanja u Palestinu. Autorica iznosi i mišljenje da su Židovi u Jugoslaviji u velikoj mjeri, a prema naputcima Saveza i svojih općina, prihvatili neke nove obrasce društveno prihvatljivoga ponašanja koje je tražilo komunističko i ateističko društvo kakvo je izgrađeno u poslijeratnoj Jugoslaviji. Samo su pojedinci to shvatili previše doslovno pa su se prerevano "dobrovoljno asimilirali" i poglavito izjašnjavali kao Jugoslaveni, pa tek onda kao Židovi. Također je veliki broj jugoslavenskih Židova u strahu od antisemitizma u predratnom razdoblju promijenio imena u ona koja su bila u skladu s tradicijom većinskoga naroda i njih su zadržali i nakon rata. Prilagođavanje postojećim društvenim uvjetima pokazivale su pojedine židovske općine i samoinicijativno, i to mnogo prije negoli je i sam "Savez" promijenio ime i karakter, pa se tako na memorandumima umjesto prije obavezne Davidove zvijezde čak stavljala petokraka ili samo četvrtasti pečat. Sva korespondencija, čak i ona isključivo vjerskog sadržaja, završavala je pozdravom "Smrt fašizmu – Sloboda narodu", rijetko "Bratski vas pozdravljamo", a još rjeđe "Šalom". U neposrednom poratnom razdoblju najveći dio židovske populacije imao je bolji životni standard nego ostalo stanovništvo, čemu su doprinijele donacije SŽK-a i JOINT-a.

U osmom poglavlju, "Iseljavanje" (299.–355.), u nekoliko sadržajnih cjelina obrađeno je iseljavanje europskih Židova koji su preživjeli Drugi svjetski rat preko Jugoslavije u Palestinu, zatim pojedinačno i organizirano iseljavanje jugoslavenskih Židova te demografske i druge posljedice iseljavanja. Pojedinačno iseljavanje Židova iz Jugoslavije trebalo se odvijati u razdoblju 1945.–1947., kada je Židovska agencija za Palestinu ustupila oko pedeset dozvola "Savezu" za popunjavanje godišnje kvote za useljavanje prema odredbama britanske mandatorske vlasti u Palestini. Te dozvole, koje su vrijedile godinu dana, nisu bile iskorištene jer su zbog razrušenih prometnica došle prekasno. Odluka za pojedinačno iseljavanje Židova iz Jugoslavije često je bila potaknuta time što su brojni Židovi otprije bili obilježeni kao "građanski elementi" s vlastitim obrtničkim radnjama, a veliki ih je broj bio i u "neproduktivnim zanimanjima". Među iseljenicima

je bilo i mnogo ortodoksnih Židova kojima je bilo nezamislivo živjeti u zemlji kakvu su izgradile poslijeratne jugoslavenske komunističke vlasti. Bilo je i povremenih ispada antisemitizma koji, prema vodstvu "Saveza", nisu mogli biti razlogom za iseljavanje, ali su stvarali nelagodu. Prijašnji postupci jugoslavenskih vlasti vezano za odobrenje prolaza europskih Židova preko Jugoslavije i njihov tranzit prema Palestini preko jadranskih luka imali su za posljedicu mogućnost zahlađenja odnosa s Britancima, ali su bili u skladu s ondašnjim smjerom "sovjetske realpolitike" koja je blagonaklono gledala na iseljavanje Židova iz Sovjetskog Saveza, istočne i jugoistočne Europe jer je to vodilo smanjenju britanske dominacije na Srednjem istoku i Mediteranu. Kada se otvorila mogućnost za legalno i masovno iseljavanje u Izrael, izaslanstvo "Saveza" zatražilo je pomoć od Moše Pijade u pridobivanju državnih vlasti za odobrenje. U konačnici je odluka vlade FNRJ bila na korist židovske zajednice i omogućavala je svakom Židovu i osobama koje su mogle dokazati židovsko porijeklo da se s obiteljima isele u Izrael. Iseljavanje je bilo dopušteno i osobama u mješovitim brakovima u kojima je supružnik Židov, Židovima koji su bili na području Jugoslavije sa stranim državljanstvom i bez državljanstva; općenito, kriterij je bilo židovsko porijeklo, a ne trenutna vjeroispovijest. Probleme s dobivanjem dopuštenja za iseljavanje imali su i stručnjaci raznih struka, osobito oni koji su bili članovi KP-a koji su čak i razdvajani od svojih obitelji jer su bili potrebni u "izgradnji nove Jugoslavije" i obećavano im je da će se naknadno odseliti i spojiti s obitelji, što se najčešće nije događalo. Ako osobe ne bi odustale na nagovore, onda bi im matična ustanova u kojoj su radili uskratila suglasnost o odlasku, što je bilo neophodno za dobivanje ispisa iz jugoslavenskog državljanstva. Prve tri alije izvedene su tijekom 1948. te je u godinu dana broj članova židovske zajednice u Jugoslaviji smanjen za 60 %. Velika sabirališna mjesta za iseljavanje bila su u Zagrebu i Beogradu. U Zagrebu su se okupljali Židovi s područja Hrvatske, dijela Vojvodine, odnosno iz Subotice i Sombora, iz Slovenije i Bosne i Hercegovine, a luke za ukrcavanje bile su Rijeka, Dubrovnik i Split. Autorica je sažela i osnovne brojčane pokazatelje o iseljavanju pa tako navodi da se ukupno 8 618 osoba iselilo u Izrael u razdoblju 1948.–1952., od toga iz Hrvatske 2 747, iz Bosne i Hercegovine 974 osobe te 4 517 porijeklom iz Srbije, 308 iz Makedonije, 68 iz Slovenije i 4 iz Crne Gore. Prilikom dobivanja otpusta iz jugoslavenskog državljanstva iseljenici u Izrael potpisivali su izjavu kojom se odriču svoje nepokretne imovine u korist države, a kuće, stanovi, poslovni prostori i dr. ostajali su trajno u vlasništvu jugoslavenske države, čak i u slučajevima kad bi se osoba odlučila na povratak. Osobe koje se nisu mogle prilagoditi novom načinu života, ratnom stanju Izraela sa susjednim arapskim državama, klimatskim uvjetima i sl. tražile su ponovnu repatrijaciju u Jugoslaviju, a to se pretežito događalo iseljenicima prve dvije alije koji su naišli na najteže uvjete života. Tijekom 1949. stotine useljenika iz Jugoslavije obratilo se MUP-u FNRJ da im se odobri povratak odnosno repatrijacija, a neki su se izravno obraćali i Josipu Brozu Titu, kao najvišoj instanci u državi, i onda im je on, uz mišljenje MUP-a FNRJ, uglavnom odobravao povratak. Isprva je jugoslavenski tisak, pišući o povratnicima, isticao nostalgiju za rodnim krajem, a od 1952. naglasak je stavljen na političke razloge jer je društveno uređenje u Jugoslaviji takvo da se sada svi žele vratiti. Nakon zadnje alije u srpnju 1952. u Jugoslaviji je ostalo 6 175 Židova. Savez je smatrao da ih ima još oko 500 do 1 000 koji prema osobnoj odluci nisu učlanjeni u židovske općine. Autorica donosi i brojčani podatak da je 1. studenoga 1951. na području Narodne Republike Hrvatske bilo 2 070 Židova. Broj pripadnika židovske zajednice mijenjao

se uslijed iseljavanja izvan granica Jugoslavije, preseljenja unutar države i drugih životnih okolnosti. Tu svakako treba ubrojiti one koji su se pokrstili tijekom rata kako bi spasili svoj život i život obitelji. I proglašenje države Izrael bilo je poticaj za pojedince koji prije nisu bili učlanjeni u općine da to naprave. Bilo je pojava da su se neke osobe učlanjivale i "nategnuto" dokazivale židovsko porijeklo jer su željele ostvariti pravo na humanitarnu pomoć koju su dijelile međunarodne organizacije.

U "Zaključku" (357.-368.) autorica sumira svoje analize i zaključke iz prethodnih poglavlja, posebno izdvajajući, uvjetno rečeno, one koji bi se mogli okarakterizirati kao pozitivni ili kao negativni. Negativni bi bili ukidanje vjerskog predznaka židovskih zajednica, što im je trebala biti poruka i za njihovu djelatnost, nevoljko gledanje državnih vlasti prema iskazivanju cionističke ideje, odnos prema članovima židovskih zajednica kao prema "građanskom elementu" koji je nakon pljačke i zatvaranja po logorima ostao i bez preostale skromne imovine i dr. Bilo je i pozitivnih iskustava s državnim vlastima, u koja bi se moglo ubrojiti dopuštenje ilegalnog emigriranja europskih Židova preko Jugoslavije u neposrednom poraću u Palestinu, što je jugoslavenskim u to vrijeme bilo zabranjeno, ali je imalo pozitivan psihički učinak i na jugoslavensku židovsku zajednicu, zatim iskazivanje osjetljivosti prema sudbini Židova tijekom rata i otkrivanje spomenika židovskim žrtvama, dopuštenje za organizirano iseljavanje nakon uspostave države Izrael, doduše bez naknade za ostavljenu imovinu i dr.

Na kraju knjige sažetak je na engleskom jeziku (369.-376.), izvori i literatura (379.-388.) te kazalo osobnih imena (389.-395.).

Knjiga M. Ivanković zasniva se u velikoj mjeri na dosada nekorištenim izvorima, posebice iz Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu, na temelju kojih autorica pomno rekonstruira sva nastojanja da se židovska zajednica na jugoslavenskom području nakon Drugog svjetskoga rata ponovno "osovi na noge". Knjiga je stilski pitka, uz nepotrebno ponavljanje nekih tema koje su prethodno obrađene, no, to ne umanjuje znanstveni doprinos ove knjige u upotpunjavanju slike o povijesti jugoslavenske židovske zajednice. Ovom knjigom posloženi su dijelovi mozaika ratom "rastrgane", a potom politikom "razbacane" jugoslavenske židovske zajednice.

MARICA KARAKAŠ OBRADOV

Momčilo MITROVIĆ, *Srpska nacionalna čast pred zakonom 1945. godine*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2007., 575 str.

Poslijeratna represija u Jugoslaviji neiscrpna je tema suvremene historiografije. Njezine brojne pojavnosti skrivaju velik broj još uvijek otvorenih pitanja. Kontroverznost same teme, kao i brojna suprotstavljena gledišta, potiče i nedostatak (ili nedostupnost) relevantne arhivske građe.

Knjiga Momčila Mitrovića otkriva nam tek jedan segment poslijeratne represije u Srbiji, točnije opisuje rad *Sudova časti za zločine i prestupe protiv srpske nacionalne časti* koji su, kao specifične institucije revolucionarne vlasti, bili zaduženi za obračun

s protivnicima Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP). Sudovi časti bili su organizirani i pri posebnim organima (npr. pri privrednim komorama, profesionalnim udruženjima, vojsci i dr.), kao sudovi osnovani za "određenu priliku". Radilo se o sudskim organima 18 sudskih vijeća, od kojih su se dva nalazila u Beogradu, dok je preostalih 16 radilo po okruzima Srbije.

Tematski je knjiga podijeljena na dva dijela, od kojih prvi (11.–254.) predstavlja iscrpnu studiju o radu ovih institucija, dok drugi dio sačinjavaju optužnice i presude sudova časti iz Šabačkog okruga. (255.–575.) Studija je podijeljena na *Predgovor* (11.–16.) i pet osnovnih poglavlja: *Sudovi časti u Srbiji 1945. godine* (19.–74.), *Rad sudskih veća u Beogradu* (77.–118.), *Sudovi časti u Vojvodini* (121.–132.), *Sudovi časti u institucijama* (135.–194.) i *Napisi u listu Politika o sudovima časti* (197.–254.), koja tematski i regionalno odražavaju rad sudova časti u Srbiji.

U *Predgovoru* autor opisuje strukturu djela, iznosi nekoliko glavnih postavki i navodi podatke o postojanju sudova časti u predratnom i ratnom razdoblju. No, kako navodi, sudovi časti, čija je aktualnost posebno prisutna tijekom 1945. godine, vezani su uz sovjetske pojmove sličnih sudova, formiranih uz svaku vojnu jedinicu.

U prvom poglavlju opisuje se potreba konstituiranja sudova časti koja je započela na Velikoj antifašističkoj skupštini narodnog oslobođenja Srbije (9.–12. studenoga 1944.), gdje su izglasane i brojne druge odluke važne za poslijeratnu povijest Srbije. Odluka o osnivanju sudova časti kao nezavisne institucije donesena je 21. prosinca 1944. Kao prijestup ili zločin protiv nacionalne časti definirani su zločini koji se nisu mogli označiti kao veleizdaja ili pomaganje okupatoru u izvršenju ratnog zločina, tj. sve ono što je moglo štetiti ugledu ili časti srpskog naroda. Kao kazne određene su: kazna gubitka nacionalne časti (privremeno ili doživotno), kazna lakog ili teškog prisilnog rada i kazna konfisciranja imovine. Predsjednika i tajnika suda imenovalo je predsjedništvo, a sudska su vijeća bila pokretna i u određene su dane sudila u sjedištima narodnooslobodilačkih odbora. Njihova je organizacija tekla usporeno, a neprestance je primjetan i nedostatak kvalificiranog osoblja za rad. Rad sudova pomagali su razni državni organi (Komisija za ratne zločine okupatora i njihovih pomagača, OZNA, vojne vlasti), a u cijelu kampanju uključili su se i partijski organi. Sudovi su najintenzivnije radili od početka do sredine 1945., dok su krajem 1945. i tijekom 1946. njihove nadležnosti preuzeli redovni okružni sudovi. Nadalje autor prikazuje i tablični registar suda časti u Šapcu (93 osobe), skraćene podatke o Okrugu Čačak (39 osoba), skupne optužnice iz Valjevskog i Užičkog okruga te jednu presudu iz Niškog okruga. Iako ne postoje konkretni podaci, autor zaključuje (uspoređujući s podacima dostupnima za Hrvatsku) kako u cijeloj Srbiji nije moglo biti više od tisuću izrečenih presuda sudova časti.

Drugo poglavlje opisuje rad sudskih vijeća u Beogradu. Prema popisu objavljenom u knjizi, postupak za zločine i prestupe protiv nacionalne časti vodio se protiv 177 osoba iz različitih socijalnih struktura. Kao primjer je izdvojen proces protiv pripadnika Vojske Kraljevine Jugoslavije u kojem se na udaru našlo 400-tinjak časnika, koji su se 1942. vratili iz zarobljeništva. Prikazan je slučaj generala Miroslava Tomića koji je osuđen na gubitak nacionalne časti u trajanju od sedam godina; slučaj pukovnika Dušana Jeftića koji je također osuđen na sedam godina gubitka nacionalne časti, četiri godine lakog prisilnog rada i konfiskaciju cjelokupne imovine i dr. S obzirom na to da je isti sud sudio i za privrednu suradnju, kao primjer se prikazuju česte kolektivne

presude. Ilustrativni su i postupci u kojima su osobe terećene za “druženja i prijateljstva” kao prestup protiv srpske nacionalne časti, dok su suđenja uglednim osobama iz javnog i kulturnog života (Sima Pandurović, Žanka Stokić) bila vođena kao primjer za javnost.

Nešto kasnije s radom su počeli sudovi časti u Vojvodini, što je tema trećeg poglavlja, za koje je odluka o osnivanju donesena 27. travnja 1945. Sukladno tome njihov rad bio je relativno kratkotrajan (do 13. rujna), da bi ga u konačnici preuzeli okružni sudovi. U usporedbi sa sudovima u Srbiji, kaznena djela i propisane kazne bile su jednake, jedina razlika bila je terminološke prirode. U Vojvodini se radilo o “nacionalnoj časti naroda Vojvodine”, a presude su donošene “u ime naroda Vojvodine”. U instrukcijama se uvijek naglašavalo kako se radi o Srbima, Hrvatima, Slovacima, Mađarima, Rumunjima i dr. Isto je bilo i načelo organiziranja sudova, samo što su u Vojvodini odluke donosili pokrajinski organi. Sud je sudio u tri vijeća (Novi Sad, Petrovgrad [Zrenjanin], Sremska Mitrovica), a podržavana je i podjela na Banat, Bačku i Srijem. Zanimljivo je da su svi suci bili laici, ali se pri njihovu izboru poštovao “nacionalni ključ”. Učinkovitost njihova rada očituje se u 113 kaznenih presuda (od kojih je više bilo oslobađajućih), dok je 85 predmeta ostalo neriješeno, a 57 je bilo administrativne prirode. Vijeće suda u Sremskoj Mitrovici završilo je 27 predmeta, 111 predmeta završeno je u Novom Sadu, dok je u Petrovgradu [Zrenjaninu] doneseno 38 presuda, a 28 predmeta ostalo je neriješeno te naknadno dostavljeno okružnom sudu u Pančevu. Sveukupno, autor ocjenjuje sudove časti u Vojvodini kao “prolaznu pojavu” koja je imala “političko-ideološki karakter, a sasvim zanemarljiv pravni efekat”. (132.)

Posebno poglavlje čine *Sudovi časti u institucijama* koji su bili organizirani po principu “laičkih institucija”. Jedan od takvih sudova organiziran je pri Beogradskom sveučilištu, a zadatak mu je bio obnova materijalne osnove i “duhovnih vrijednosti” tj. likvidacija svih fašističkih zaostataka u ustanovi i kod osoblja. Ovaj je sud bio autonoman i djelovao je u okviru Komisije za obnovu Sveučilišta. Sastojao se od 11 članova koji su odluke donosili “po slobodnom uvjerenju”. Kazne su podrazumijevale: udaljšavanje sa Sveučilišta, ukor (uz nenapredovanje u službi) i opomenu. Protiv donesenih odluka nije bilo pravnog lijeka i one su odmah postajale “pravosnažne i izvršne”. U vrijeme svog djelovanja (kraj 1944.–polovica svibnja 1945.) sud je “ocijenio” 370 djelatnika. Za ilustraciju se nudi dokumentacija iz slučajeva dr. Henrika Barića, dr. Branimira Milovanovića, Pavla Vasića, Borivoja Milojevića, Nikole Obradovića, Adama Lazarevića i Jeremije Mitrovića. Po istom principu djelovala je i Komisija pri Ekonomsko-komercijalnoj školi. Složenost rada ovih sudova potvrđuje i slučaj s Narodnim pozorištem u Beogradu, u kojem je već do kraja 1944. ispitano djelovanje svih njegovih zaposlenika. Prema dostupnim podacima, samo su Žanka Stokić i Milan Stojanović naknadno odgovarali i pred “redovnim” sudom časti. Svi ovi dokumenti imaju jednu zajedničku karakteristiku – oštro revolucionarno postupanje.

Posljednji dio prve cjeline donosi napise iz lista *Politika* u kojima se spominju sudovi časti. Ovaj je dnevni list najdosljednije pratio suđenja i redovito izvještavao javnost o njihovim presudama. Unutar 37 napisa opisuju se prvo suđenje za zločine i prestupe protiv srpske nacionalne časti u slučaju dr. Žarka Stupara, procesi u kojima je ukaljšano umjetničko ime, procesi protiv industrijalaca koji su radili za “Nemce i ustaše”, novinara koji su pisali u izdajničkim listovima, prosvjetnih radnika, trgovaca te onih koji su putovali u “inostranstvo i švercovali zlato i devize”. Iz ovih izvadaka

svaki čitatelj može sam prosuđivati o ideološkom sklopu, tendencijama i objektivnosti ovog lista.

U drugom dijelu knjige (300-tinjak strana) nalaze se 32 dokumenta (optužnice i presude sudova časti iz Šabačkog okruga). Dokumenti koje je autor izdvojio sačuvani su u najcjelovitijem obliku i kao takvi prilično dobro oslikavaju rad sudova časti u cijeloj Srbiji. Ovi dokumenti (kao i sva objavljena arhivska građa) vrijedan su prilog za historiografiju, ali i potvrda iznesenog u studiji koja im prethodi. No, valja napomenuti da bi za potpunu sliku trebalo uključiti i dokumente o sudovima časti iz ostalih područja Srbije.

Iako su sudovi časti u poslijeratnom pravosuđu bili tek prolazna pojava i egzistirali oko osam mjeseci, njihov zadatak bio je od velike i višeznačne važnosti, posebice u zakonodavstvu koje je, poput jugoslavenskog, bilo u nastajanju. Ovi "specijalni sudovi" trebali su pred domaćom javnošću i saveznicima diskreditirati građanski sloj koji se u čast svog naroda stavio u službu "fašističke ideologije". Uz čast, najčešće su se gubila i sva druga građanska prava. Sama presuda nerijetko je uključivala i izolaciju optuženika kojem je određivan težak prisilni rad. Ekonomsko razvlašćivanje, tj. konfiskacija imovine bila je trajna mjera kojom se popunjavao privredni sektor novog sustava. Najveći broj presuda odnosio se na pripadnike građanskog društva (činovnici u državnom aparatu, industrijalci i trgovci), čime se eliminirala svaka moguća opozicija. U sustavu "represivnog zakonodavstva" presude sudova časti donošene su prije pojave zakona koji su sankcionirali inkriminirajuće radnje, čime je kršeno osnovno pravno načelo *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege* (ne postoji krivnja ako neko djelo nije zakonom propisano kao kažnjivo). No, to nije bio neki izraziti problem! Veliki broj objavljenih optužnica i rješenja o kaznama slikovito ocrta svu širinu tumačenja grijeha "protiv srpske nacionalne časti", ali i jednog vremena u kojem se čast, kao moralni čin, našla pred udarom zakonskih odredbi. Trebalo je pogoditi integritet osuđenih kojima su presude izricane "u ime srpskog naroda".

MARTINA GRAHEK RAVANČIĆ

Savo GREGOVIĆ, *Pucaj, rat je završen. Zlim putem bratoubilaštva: slovenačko krvavo proljeće 1945.*, Udruženje "Otkrićemo istinu", Budva 2009., 591 str.

Novoobjavljena knjiga pod glavnim uredništvom Save Gregovića obrađuje sudbine ljudi koji su se našli u Velikom zbjegu iz Crne Gore, Boke, Sandžaka i dijela Hercegovine, koji je krenuo krajem 1944. prema Zapadnoj Europi, a završio u svibnju 1945. u Sloveniji. Tematski ovoj knjizi prethodi knjiga Branslava Kovačevića *Stradanje crnogorskih četnika 1944–1945.*, objavljena u Podgorici 2005. godine, no unatoč tome ova tematika krije još velik broj nepoznanica.

Knjiga *Pucaj, rat je završen* može se načelno podijeliti na dvije veće cjeline. Prvih 317 stranica sastoji se od niza malih poglavlja (61 naslov) i predstavlja svojevrsnu "zbirku sjećanja" u kojima se opisuje zbjeg ljudi iz Crne Gore, Boke, Sandžaka i dijela

Hercegovine koji su krajem 1944. krenuli prema Zapadu. Drugi dio naslovljen je *Veliki zbjeg*. *Imenik* i donosi podatke o stradalima iz tog mnoštva (319.–591.).

Prva četiri naslova iz prvog dijela knjige (18 stranica) predstavljaju svojevrsne uvodne napomene, od kojih je *Predgovor* sastavio metropolit Crnogorsko-primorski Amfilohije. U poglavlju *Lišeni života i smrti* progovara član redakcijskog odbora Matija Bećković, a slijede i uvodne napomene izdavača i autora. Svi zajedno progovaraју o neposrednom poraću i sudbinama njegovih sudionika, poglavito pripadnika Jugoslavenske kraljevske vojske. Govore o dugo skrivanim zločinima i podijeljenosti onodobnog društva, o onima koji su otišli na “zli put”, ali i današnjem neprihvatanju ne tako davne prošlosti.

Cijela “priča”, ispričana kroz brojne iskaze i sjećanja, započinje govorom kralja Petra II. Karađorđevića, zapovjednika Jugoslavenske vojske u otadžbini od 12. rujna 1944., kojim je naredio pristupanje Narodnooslobodilačkoj vojsci pod zapovjedništvom Josipa Broza. Ubrzo nakon toga četničke snage pod zapovjedništvom Pavla Đurišića, kao i veliki broj osoba koji se nije slagao s revolucijom koja je pratila antifašistički pokret, krenuli su put Boke i Budve prema Baru i Skadru. Konvencija potpisana s albanskim nacionalnim snagama u Zeti bila je zalog kretanja prema Grčkoj, gdje su se trebali susresti sa saveznicima, no neočekivano je određen novi pravac prema Zapadu, preko Slovenije, kamo je kolona krenula 6. prosinca 1944. Osobe koje su odlučile predati oružje velikim su dijelom likvidirane (npr. u Baru), a počeo je i, kako svjedočanstva opisuju, obračun sa svećenicima (79-orica su krenula na povlačenje), intelektualcima, trgovcima i zanatlijama. Na putu povlačenja kolone su se malo osipale, a malo popunjavale pridošlim izbjeglicama. Ispraćali su ih ne uvijek naklonjeni stanovnici, a nerijetko je mnoštvo trpjelo savezničko bombardiranje. Stalni suputnik gotovo svakog izbjeglice bili su umor, glad i pjegavi tifus. Stanje se komplicira dolaskom u Bosnu i stalnim sukobima s Nijemcima i jedinicama NDH. Spas se tražio u pregovorima s izaslanicima Sekule Drljevića, koji je već prije uspostavio veze s Antom Pavelićem. U planu je bila antikomunistička koalicija dojučerašnjih protivnika. Pavle Đurišić je ubijen, pretpostavlja se, u Jasenovcu, a njegovu skupinu koja je bila na prolasku kroz Hrvatsku, prema Zidanom mostu, preuzeo je Sekula Drljević. Na tom su se putu susreli s pripadnicima raznih vojski, a vojnička sprega sve je više popuštala. “Ljudi sjenke”, o čijem točnijem broju ne postoje konkretni podaci, tako su pristigli u Austriju. Dugo očekivani spas zamijenila su izručenja i povratak u Jugoslaviju. Brojna sjećanja opisuju povratak zarobljeničke kolone, logore i bespoštedan tretman partizanske pratnje. Većina crnogorskih četnika likvidirana je u mnogim grobnicama diljem Slovenije, a ponajviše kod Radovljice, Pohorja, u Kočevskom Rogu i kod Kamnika. Posebice se izdvaja sudbina metropolita Joanikija Lipovca koji je prošao cijeli put povlačenja i bio likvidiran u okolici Arandjelovca. Njegova, kao i mnoge druge grobnice do danas su ostale sakrivene. Svi ovi prilozi mali su pomak u odmotavanju “klupka prošlosti”, ali ujedno i kritika crnogorskoj vlasti koja, kako se navodi, nije učinila mnogo da se obilježe brojne masovne grobnice (posebice ako se to usporedi s nastojanjima slovenske Komisije za evidentiranje prikrivenih grobišta) u kojima su stradali Crnogorci. Sav trud i dosadašnji rezultati vezani su uz rad nevladine organizacije “Otkrićemo istinu”, koja je i izdavač ove knjige. Njezini osnivači opisuju i rad slovenske Komisije, prema čijim rezultatima vode i svoja istraživanja. Dr. Mitja Ferenc navodi kako je “industrija smrti” krenula s Dedinja u Beogradu, a njezina sistematičnost očituje se i u naredbi

o prekopavanju grobova okupatora i njihovih pomagača. Nakon 65 godina stiglo je vrijeme da se o svemu otvoreno progovori, o čemu svjedoči i donošenje Rezolucije 1481, kojom se osuđuju zločini komunističkih režima. Kao pomak se navodi skoro izglasavanje Rezolucije o suradnji Vlade Crne Gore s Vladom Republike Slovenije na istraživanju poslijeratnih grobišta te naznake o pokretanju postupaka protiv “mogućih krivaca” u Crnoj Gori. Kao konačni cilj postavlja se što približnije utvrđivanje broja žrtava. U tom smjeru važan doprinos predstavlja, drugi dio knjige, *Veliki zbjeg. Imenik*. Iako ovaj popis stradalih, kako se navodi, nije potpun (dio anketiranih osoba nije želio dati podatke, dio stradalih nije imao potomke i dr.), on je do sada “najtemeljitiji”. Prikupljanje podataka započelo je 2004. godine, a samo godinu dana poslije organiziran je popis stradalih u svim mjestima Crne Gore (“od vrata do vrata”). Prema njemu, do sada je utvrđena 5 221 stradalih osoba. Ta se brojka uvelike poklapa s navodima iz brojnih žrtvoslova (pomenika) objavljenih u Crnoj Gori. Za svaku od njih navodi se ime i prezime, godina i mjesto rođenja, zanimanje, godina i mjesto stradanja te način stradanja. Na kraju *Imenika* nalaze se i brojne fotografije stradalih – kao svjedok postojanja života.

Knjiga je opremljena brojnim ilustracijama različitog sadržaja, najčešće fotografijama sudionika povlačenja, ali i svjedoka kroz čije je priče nastajala ova knjiga. Sadrži i popis literature (316.) te kratku bilješku o autoru (317.).

Ova knjiga govori o vojskama, ideologijama i politici. Ona sama možda i nije povijest, ali je svakako jedan njezin dio, tj. jedna njezina stranica. Ona nije, i ne pretendira biti, veliko historiografsko djelo. Njezin najveći doprinos predstavlja popis stradalih, koji možemo i ne moramo prihvatiti jer njegove brojke mogu, ali i ne moraju biti pouzdane, ali ostaje činjenica da je, kako-tako, ovaj sveobuhvatni zadatak ipak “odrađen”. Dobiveni podaci o stradalima znatno su veći nego što su to spominjale ionako rijetke demografske procjene o stradanjima četnika nakon Drugoga svjetskog rata. Glavna vrijednost ove knjige je iskrenost koja gotovo da progovara sa svake stranice te je, kako sam autor navodi, zapravo jedna velika, zakašnjela osmrtnica iz vremena “kišne jeseni” 1944. i “krvavog proljeća” 1945.

MARTINA GRAHEK RAVANČIĆ

Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske – Dokumenti, Knjiga 1, (priredio mr. sc. Mario KEVO), Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Slavonski Brod, Hrvatski državni arhiv Zagreb, Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Slavonski Brod – Zagreb – Jasenovac 2009., 431 str. (s priložima 467 str.)

Povijest veza između Nezavisne Države Hrvatske (NDH) i Međunarodnog odbora Crvenog križa (MOCK) u Drugom svjetskom ratu slabo je istražena, kako u prethodnoj jugoslavenskoj, tako i u novijoj hrvatskoj historiografiji. Relevantni znanstveni radovi koji se bave poviješću humanitarnih aktivnosti MOCK-a na tlu NDH te istraživanjem

organizacije Hrvatskog Crvenog križa (HCK) u razdoblju 1941.–1945. i neposrednog poraća gotovo uopće ne postoje. U svjetskim historiografijama nije takav slučaj, štoviše, istraživanje humanitarnih aktivnosti različitih međunarodnih udruga ovog profila tijekom najvećeg svjetskog ratnog sukoba u povijesti čovječanstva predstavlja bitan čimbenik u razumijevanju ovog povijesnog razdoblja. Istraživanja ove tematike pomogla su i u stvaranju historiografske ocjene glede životnih uvjeta ratom pogođenog stanovništva te spoznaje koliko su mjere pomoći i zaštite humanitarnih udruga pridonijele opstanku najugroženijih. Prostor bivše Jugoslavije, te NDH, u razdoblju Drugog svjetskog rata osobito je bio pogođen teškim stradanjem civilnog stanovništva te je kao takav privukao i zanimanje MOCK-a kao najveće humanitarne organizacije tada prisutne u ovom dijelu Europe. U početku su najveću humanitarnu katastrofu na području NDH doživjeli oni koji su bili izravno pogođeni rasnim zakonima, na osnovi kojih je ustaški režim provodio sustavne progone i fizičko uništavanje Srba, Židova i Roma. Paralelno s rasno nepodobnima, na udaru režima našli su se i politički protivnici ustaškog režima iz redova svih ostalih naroda, ponajviše hrvatskoga. Rasplamsavanjem ratnih sukoba na tlu NDH tijekom razdoblja 1941.–1945., najveći dio pučanstva na ovim prostorima našao se u izravnoj humanitarnoj opasnosti. Stoga je organizacija MOCK-a, sa sjedištem u Ženevi (Švicarska Konfederacija), vođena načelom humanosti, nepristranosti, dobrovoljnosti i univerzalnosti, bila od najveće važnosti za sve žrtve fašističkih i nacističkih progona, deportacija i logora, ali i uopće, nastojala je pomoći svim stradalnicima Drugog svjetskog rata bez obzira na njihovu nacionalnu, vjersku, političku ili bilo kakvu pripadnost.

Knjiga *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske – Dokumenti* predstavlja prvo objavljeno arhivsko gradivo koje svjedoči o aktivnostima MOCK-a na tlu NDH, a dokumenti sadržani u ovom djelu opisuju stanje unutar progonjenih zajednica (prvenstveno židovskih), deportacije i uvjete u zatočeništvu u ustaškim, ali i ostalim logorima na području NDH. Priređivač knjige, Mario Kevo, koji se bavi istraživanjem ustaških logora i aktivnostima humanitarnih organizacija u vrijeme Drugog svjetskog rata i neposrednog poraća, za ovu je publikaciju izdvojio ukupno 77 dosada neobjavljivanih dokumenata iz Arhiva MOCK-a u Ženevi. Izvorni dokumenti napisani su na francuskom i njemačkom jeziku, a pokoji i na hrvatskom, talijanskom i engleskom, ali su za potrebe ovog izdanja transkribirani u izvornom obliku te su prevedeni na hrvatski jezik. Sadržani dokumenti kronološki datiraju počevši od siječnja 1942., završno s lipnjem 1945. godine. Priređivač je ovom djelu također priložio glosarij ustanova te imenik s biografijama važnijih osoba koje se spominju u okviru objavljenih dokumenata. Gotovo svi priloženi dokumenti iz ove zbirke potječu iz arhivskog odjela općih spisa Arhiva MOCK-a iz Ženeve, ali su zastupljeni i Hrvatski državni arhiv iz Zagreba te arhivski odjel Središnje agencije za ratne zarobljenike MOCK-a s po jednim transkribiranim primjerkom. Ovim malim odsječkom dokumenta priređivač je želio ukazati ne samo na ovu vrlo zanimljivu istraživačku temu, nego i na činjenicu kako istraživačima od 1996. na raspolaganju stoji glavnina arhivskog gradiva MOCK-a koja se dotiče njegovih humanitarnih djelatnosti u NDH, kao i djelatnostima HCK-a i Jugoslavenskog odbora Crvenog križa. Ujedno preporuča i ostale arhive koji sadržavaju slično arhivsko gradivo, a nisu zastupljeni u ovoj zbirci. Radi se o Saveznom arhivu Švicarske u Bernu (Schweizerisches Bundesarchiv, Bern), u čijoj se zbirci mogu pronaći izvori koji su vezani za jugoslavenske izbjeglice u Švicarskoj, kao

i za evakuiranu djecu iz NDH, koja su također izmještena u Švicarsku. U ovom arhivu čuva se i arhivsko gradivo Švicarskog konzulata u NDH, kao i dokumentacija Švicarskog Crvenog križa. Ekumenski centar (Centre oecuménique) i Svjetska izbjeglička organizacija (International Refugee Organization) iz Ženeve također nude korisno arhivsko gradivo iz svojih arhiva, koje se dotiče sudbine ratnih zarobljenika i izbjeglica po završetku Drugoga svjetskog rata, Folksdojčera, bleiburške tragedije i poslijeratnih logora u Titovoj Jugoslaviji. Budući da ova knjiga donosi prvi svezak dokumenata MOCK-a u kojima se prikazuju osnovne djelatnosti ove organizacije, kao što su informiranje o interniranim osobama u ustaškim logorima, logorskom sustavu u NDH i drugim različitim humanitarnim naporima MOCK-a, za očekivati je kako će budući svesci tematski sadržavati i ostale aspekte djelatnosti MOCK-a na ovom prostoru. To se posebice odnosi na političke veze MOCK-a s vladom NDH, zatim Jugoslavenskom kraljevskom vladom u Londonu te vladom Titove Jugoslavije.

Tematski naglasak u ovoj knjizi usredotočen je na ustaške logore (logorski ustroj, podaci o zatočenicima) te dopremanje pomoći preko MOCK-ova poslanika u Zagrebu. Također su priloženi i dokumenti koji obavještavaju o sudbini jugoslavenskih državljana, prije interniranih u njemačke logore Mathausen i Ebensee. Dokumenti obuhvaćaju korespondenciju MOCK-a sa Židovskom bogoštovnom općinom u Zagrebu (posredstvom MOCK-ova poslanika u Zagrebu), HCK-om, Ministarstvom zdravstva i udružbe NDH, ali i ostalim organizacijama poput Svjetskog židovskog kongresa (Congrès Juif Mondial), Američkog združenog distributivnog odbora (American Joint Distribution Committee), Federacije židovskih općina Švicarske Konfederacije i Jugoslavenskog odbora Crvenog križa u Ženevi. Tako se mogu pronaći izvještaji i dopisi o stanju zatočenika u ustaškim logorima Jasenovac, Stara Gradiška i Rab te u talijanskim logorima Dubrovnik i Kraljevica. Ovi dokumenti omogućuju uvid u različite životne potrebe i nedostatke zatočenika u navedenim logorima, počevši od prehrambenih i odjevnih potreba do medicinske skrbi nad zatočenicima, dakle, osnovnih egzistencijalnih pitanja, do problematike radnog iskorištavanja zatočenika u sklopu logora. Dopisi su se doticali stanja i potreba Židovske bogoštovne općine u Zagrebu, čiji su se apeli za pomoć, na zahtjev predstavnika zagrebačkih Židova, preko MOCK-a prosljeđivali i ostalim humanitarnim organizacijama, pa tako i Caritasu Zagrebačke nadbiskupije, koji je u ime nadbiskupa Alojzija Stepinca prihvatio preuzimanje humanitarne skrbi nad zatočenim Židovima u ustaškim logorima. Ovaj podatak svakako upućuje na to kako je nevolja i opasnost koja se nadvila nad zagrebačkim Židovima, a ubrzo i nad ostalim žrtvama ustaškog režima, potaknula homogenizaciju humanitarnih napora MOCK-a i vrha Katoličke crkve u Hrvatskoj. Iako glavnina dokumenata iz ove zbirke obuhvaća tematiku sudbine zatočenih Židova, dio dokumenata svjedoči i o ostalim zatočenicima, primjerice Srbima, uključujući i zarobljene komuniste i partizane, kao i ratnu siročad te iseljenu djecu iz ratom postradalih krajeva NDH. Dio dokumenata svjedoči o bombardiranju Zagreba od strane savezničkog zrakoplovstva 1944., pri čemu su nastradale zgrade Doma i Središnjice HCK-a, kao i o četničkim zločinima nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom u jugoistočnim dijelovima NDH, koji su rezultirali masovnim izbjegličkim valovima. U nekim dopisima MOCK-ova poslanika u NDH, Juliusa Schmidlina, koji su bili naznačeni kao tajni izvještaji, moglo se uočiti jasno diferenciranje između onih osoba iz javnog života i državnih vlasti NDH koje su iskreno pomagale humanitarne napore MOCK-a od onih koje naziva: "ekstre-

mni primitivci koji su u ovdašnjem režimu najveći nositelji opasnosti.” Pojedina interвенiranja uglednih osoba iz javnog života NDH u korist MOCK-ova što slobodnijeg djelovanja poslanik Schmidlin je pohvaljivao, jer “inače bismo teško mogli uspjeti s humanitarnim namjerama u takvoj primitivnoj, nerazumnoj i bezobzirnoj sredini / to se odnosi na sada vladajući soj”. Podrazumijeva se kako je poslanik ove ocjene slao Središnjici u Ženevi u tajnosti, kako ne bi riskirao moguće restrikcije ustaškog režima prema MOCK-u. Obavijesti i dopisi koji su sadržani u knjizi obiluju informacijama koje se ne dotiču isključivo pitanja logora i zatočenika, nego nude podatke o humanitarnom stanju najširih slojeva ondašnjeg društva. U ovoj zbirci vrijedi istaknuti i hvaljevidan dodatak fotografskih priloga koji nadopunjuju dokumentaciju, a snimljeni su 1944. prilikom posjeta poslanika MOCK-a logorima Jasenovac i Stara Gradiška.

Na koncu držim kako zbirka *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske – Dokumenti* predstavlja vrijedan prilog opširnom i kvalitetnom istraživanju tematike koja se bavi logorima u NDH i humanitarnim djelatnostima u razdoblju Drugoga svjetskog rata i neposrednog poraća. Združeni pothvat Hrvatskog instituta za povijest – Podružnice u Slavonskom Brodu, Državnog arhiva u Zagrebu i Javne ustanove spomen-područja Jasenovac uobličen u ovoj prvoj zbirci dokumenata stoga nudi svim zainteresiranim istraživačima nezaobilazno i nadasve korisno djelo. Za očekivati je kako će i idući svesci ovog naslova ponuditi jednako zanimljive i korisne podatke. Također smatram kako bi zbirke objavljenih dokumenata trebale potaknuti širi krug istraživača na sustavno proučavanje ove tematike koja je, kako sam već prije naveo, izrazito slabo zastupljena u dosadašnjoj hrvatskoj historiografiji.

MLADEN BARAĆ

Marko SAMARDŽIJA, *Hrvatski jezik, pravopis i jezična politika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 2008., 580 str.

Autor je u ovoj knjizi vrlo sadržajno i temeljito proanalizirao i obradio jezičnu problematiku u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH). U knjizi je, uz prikaz velikog broja dokumenata, dan uvid o tome kakav je bio odnos prema pitanju očuvanja hrvatskoga jezika te njegove zaštite od tuđica, prije svega iz srpskoga jezika, donošenjem niza zakona, pravilnika i propisa o hrvatskom pravopisu i jeziku. Analizom ove tematike autor je obradio vrlo značajno pitanje, nužno za razumijevanje djelovanja i politike NDH.

Knjiga je sadržajno podijeljena u šest poglavlja u kojima je autor iznio svaki pojedini segment jezične politike i pitanja hrvatskoga pravopisa u NDH. U njima je prikazan razvoj hrvatskoga pravopisa i jezika od kraja XIX. stoljeća do 1941. godine. Prikazane su zakonske odredbe o hrvatskom jeziku i pravopisu te članci o jeziku i pravopisu objavljeni od 11. travnja 1941. do početka svibnja 1945. Autor je također priložio sadržaj razlikovnog pravopisa između hrvatskog i srpskog jezika te jezičnih savjeta *Hrvatskog državnog ureda za jezik*.

U prvom poglavlju, *Hrvatski jezik i pravopis od kraja XIX. stoljeća do godine 1941.*, autor je prikazao razvoj jezika i pravopisa u vrijeme prije nastanka NDH. Istaknuo je kako je razvoj jezika i pravopisa u velikoj mjeri dijelio sudbinu općeg ozračja i društvenih zbivanja. Raspadom Austro-Ugarske Monarhije, razvoj jezika i pravopisa slijedio je društvene tendencije za što većim približavanjem prema ostalim južnoslavenskim narodima te njihovim jezicima i pravopisu. Ovo je osobito bilo izraženo prema srpskom jeziku i pravopisu. Nakon općeg društvenog razočaranja i postupnog zaokreta prema idejama hrvatske samostalnosti, rađala se sve veća potreba za traženjem vlastitog identiteta u hrvatskom jeziku i pravopisu. Ovaj je proces svoj vrhunac dostigao nastankom NDH.

Drugim poglavljem autor je sustavno prikazao jezičnu politiku te razvoj hrvatskoga jezika i pravopisa u vrijeme NDH. Ovdje su proanalizirane značajke jezične politike, osnatak *Hrvatskog državnog ureda za jezik*, odredbe Vlade o hrvatskom pravopisu, na čijoj su osnovi Franjo Cipra, Petar Guberina i Kruno Krstić izradili novi *Hrvatski pravopis*. Autor je zatim naveo zakonske odredbe o hrvatskom jeziku, o njegovoj čistoći i pravopisu. O poštivanju ovih odredbi brinulo je *Jezično povjerenstvo za hrvatski jezik* u kojem su bili Blaž Jurišić, Marijan Stojković, Ljudevit Jonke, Nikola Rončević, Franjo Cipra, Kruno Krstić i Josip Mišić. Djelatnosti i aktivnostima ovog povjerenstva autor je posvetio veliku pozornost zato što je ono odlučivalo kojim će se putem kretati daljnji razvoj hrvatskoga jezika i pravopisa. Tako se nakon brojnih zasjedanja *Povjerenstvo* odlučilo za *Koriensko pisanje*. Za provedbu ove odluke organizirana je vrlo jaka *Jezična promičba* s brojnim stručno-popularnim predavanjima, izlaganjima putem radija, popularno pisanim stručnim člancima te jezičnim savjetima. Autor je zatim obradio problematiku rječnika hrvatskoga književnog jezika, promjene u leksiku, promjene imena naseljenih mjesta i odnosa između književnog jezika i njegovih narječja. Iznijeta je problematika jezične cenzure te osnovna obilježja polemike između Ise Cepelića i Eugena Paschera o rodbinskom nazivlju. Na kraju poglavlja prikazana je završna borba oko jezika te tiskanje omanje brošure kojom se pozvalo na borbu za čistoću hrvatskog jezika.

U trećem poglavlju, *Zakonske odredbe, provedbene naredbe, ministarske naredbe i okružnice o hrvatskome jeziku i pravopisu*, autor je objavio cjelokupni sadržaj sedamnaest dokumenata koje je izdala Vlada NDH. Ovi dokumenti sadržavaju zakonske odredbe, naredbe i pravila kojima je vlast strogo naložila kako se pravilno koristiti hrvatskim jezikom. Ove su odredbe bile namijenjene kako državnim službenicima, tako i svim građanima NDH, koji su ih se morali strogo pridržavati. Među dokumentima se osobito ističu oni kojima se nastojalo zaštititi čistoću hrvatskoga jezika od brojnih tudica, prije svega iz srpskoga jezika.

Peto poglavlje nosi naslov *Članci o hrvatskome jeziku, pravopisu i jezičnoj politici od 11. travnja 1941. do početka svibnja 1945.* U njemu je prikazan sadržaj šezdeset i četiri članka dvadesetak autora. U njima se analiziraju brojni vidovi jezika, pravopisa, jezične politike, tudica u hrvatskome jeziku, problematika odnosa između književnog i jezika narječja, pitanje hrvatskoga rječnika, stilske i stilističke razlike između hrvatskog i srpskog jezika, zaštita hrvatskog jezika, analiza povijesnog puta i razvoja hrvatskoga jezika te brojna druga pitanja. Uvidom u sadržaje ovih članaka može se bez sumnje steći konkretnija spoznaja o mišljenjima i odnosima u javnosti prema jezičnoj problematici te saznati oko kojih su se pitanja vodili prijepori među jezikoslovcima, ali i u širem puku.

U petom poglavlju, pod naslovom *Pretisci*, autor je iznio značajne priloge. U prvom je prikazan *Ispravak* koji je Ministarstvo nastave NDH 30. prosinca 1941. godine uputilo *Hrvatskoj državnoj tiskari*. U *Ispravku* je dano odobrenje za tiskanje Florschuetzove *Hrvatske slovnice* s podrobnim odredbama koji se dijelovi moraju zacrniti kako školska djeca ne bi "krivo učila" pravopis. U drugom je prilogu prikazan sadržaj brošure koju je izdalo Ministarstvo hrvatskog domobranstva prema lingvističkim uputama dr. Petra Guberine. Ova brošura pod nazivom *Razlike između hrvatskoga i srbskoga književnog jezika* sadržava velik broj primjera kojima se nastojalo očuvati jezičnu čistoću. U posljednjem je prilogu prikazana brošura *Za pravilnost i čistoću hrvatskog jezika*, objavljena 1945. godine u Zagrebu.

U šestom poglavlju knjige autor je objavio jezične savjete koje je objavio *Hrvatski državni ured za jezik*. Ovdje su iznijeti brojni primjeri, savjeti i analize *Ureda za jezik*. Tu se nalazi 291 točka o jezičnim pitanjima. U njima je *Ured* dodao svoja pojašnjenja i savjete za korištenje hrvatskim jezikom.

Može se zaključiti kako je ova knjiga od velike vrijednosti te vrlo značajan prinos kvalitetnijoj spoznaji i razumijevanju povijesti NDH te društvenog, političkog i kulturnog ozračja koje u njoj vladalo.

JOSIP KAJINIĆ

Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.–1945.*, Školska knjiga i Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2009., 450 str.

Biblioteka XX. stoljeće nakladničke kuće "Školska knjiga" u suradnji s Hrvatskim institutom za povijest objavila je u listopadu 2009. knjigu *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.–1945.* autorice Nade Kisić Kolanović. Tematska okosnica knjige jest odnos hrvatskoga nacionalizma i bosanskohercegovačkih muslimana u povijesnom kontekstu NDH. Bez obzira na vremensko ograničenje u naslovu, knjiga donosi i retrospektivan pregled interakcija toga odnosa koji je započet u drugoj polovici 19. st. pojavom pravaške ideologije i austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine.

U uvodu (str. 12.–18.) izlažu se povijesni problemi vezani uz izgradnju bošnjačkoga nacionalnog identiteta u bosanskohercegovačkih muslimana. Upućuje se i na dosadašnje prinose hrvatske i bošnjačke historiografije odnosima NDH – muslimani, koji po autoričinu mišljenju još uvijek nisu u potpunosti deideologizirani, zbog čega su multiperspektivni metodološki pristupi povijesnoj tradiciji NDH deficitarni. U drugom poglavlju, pod naslovom *Hrvatski etnocentrizam i muslimani* (str. 19.–57.), Starčevićev ideološki koncept u pogledu muslimanskoga pitanja percipira se kao *spiritus movens* cjelokupne tradicije hrvatskog nacionalizma 19. i 20. stoljeća. U tom su smjeru analizirani pogledi glavnih ikona hrvatske političke i intelektualne elite (Pilar, Radić, Maček, Truhelka, Lorković, Pavelić) prema bosanskohercegovačkim muslimanima koji su u većoj ili manjoj mjeri bili inspirirani Starčevićevim ideološkim konceptom. Nadalje, ističe se praksa kulturnoga i političkoga nacionalizma NDH koja je spomenuti ideološki koncept pokušala realizirati pod sintagmom "Hrvati islamske vjeroispovijesti", inače službenim nazivom za muslimane u NDH. Isto tako uzima se

u razmatranje i stupanj udjela muslimanskog elementa u institucionalnom poretku ustaškog režima, indikativan zbog relevantnosti mobilizacije resursa BiH kao strateškog pitanja njegove unutarnje politike.

Treće poglavlje, *Hrvatska država kao izazov i muslimanski odgovori* (str. 58.–74.), opisuje odnos hrvatskoga nacionalizma prema muslimanima u BiH u smislu izazova sekularističkog fenomena islamskoj tradiciji. Autorica ukazuje na razliku među dijelovima muslimanske elite s obzirom na njezinu sposobnost usvajanja sekularnih ideologija, odnosno u ovom slučaju, hrvatskog nacionalizma. Prema tome, muslimanska je svjetovna elita, u svom ideološkom uvjerenju da je moguća implementacija sekularističkih elemenata u islamsku tradiciju, bila sklona prihvatiti hrvatski nacionalizam, dok je vjerska elita u potpunosti odbacivala takva rješenja, smatrajući da se identitet bosanskohercegovačkih muslimana mora i može definirati jedino iz krila islamske tradicije. U četvrtom poglavlju, pod naslovom *Ademaga Mešić – geneza hrvatstva u nacionalnom osvještenju muslimana* (str. 74.–148.), stoji Mešićeva figura kao paradigma muslimanske svjetovne elite koja se priklonila hrvatskom nacionalizmu. Ono što je vidljivo iz predloženog presjeka Mešićeva opusa jest to da on nije prihvatio samo hrvatsku nacionalnu ideologiju, nego i čitav niz vrijednosti zapadne kulture. Svjestan goleme materijalne i duhovne superiornosti zapadne civilizacije, Mešić se zauzimao za uvođenje njezina vrijednosnog sustava u muslimansku zajednicu koji, po njemu, ne bi potencirao krizu njihova vjerskog identiteta.

Muslimani u vladajućoj strukturi NDH (str. 148.–184.) tema je petog poglavlja knjige koje se bavi političkim angažmanom muslimanske svjetovne elite (Džafer beg Kulenović, Mehmed Alajbegović, Munir Šahinović Ekremov, Hakija Hadžić, Osman Kulenović) u ustaškom režimu, dok se šesto poglavlje odnosi na *Ulogu vjerske elite i vjerskih institucija* (str. 185.–221.). Ovdje se prikazuje situacija u kojoj vjerska elita i vjerske institucije preuzimaju ulogu zaštitnika islamske tradicije u okolnostima agitacije ustaške ideologije i udaljenosti svjetovne elite od vrijednosnog sustava većine pripadnika muslimanske zajednice.

Sedmo poglavlje (str. 222.–228.) obrađuje djelovanje organizacije “Mladi Muslimani” u vrijeme Drugoga svjetskoga rata, koja je željela svojom političkom akcijom, utemeljenoj na islamskoj tradiciji, suzbiti prodor zapadnih vrijednosti u inteligenciju te posredno u širi krug muslimanske zajednice. U osmom poglavlju, *Muslimani i kulturni resursi NDH* (str. 229.–258.), rasvijetljeni su detalji pokušaja ustaške vlasti da se podizanjem kulturne infrastrukture i javne propagande provede kroatizacija muslimanskog elementa u BiH.

Deveti dio knjige pod naslovom *Nacionalizam i kulturni identitet 1941.* (str. 259.–274.) bavi se traganjem političke i intelektualne elite u NDH u smjeru određivanja njezina kulturnog identiteta. Osim afirmacije hrvatske kulture prema inačicama “dvoznačnog identiteta” i “islamske varijante hrvatske kulture” svojstvene kulturnoj epohi NDH, zajedno su interferirale i alternativne definicije poput klasičnoga “kulturnog graničarstva” i njegova sinonima *antemurale christianitatis* te “organska kultura naroda”. Kroz deseto poglavlje (str. 275.–301.) vrednuje se status islama i orijentalistike u kulturnom i akademskom svijetu NDH. U jedanaestom (str. 302.–318.) i dvanaestom poglavlju (str. 319.–322.) knjige dotaknuta su sporna pitanja Ustava islamske vjerske zajednice i agrarne reforme, donesenih za Kraljevine Jugoslavije, koja su kao vitalno važna pitanja za muslimansku zajednicu ponovno aktualizirana u vrijeme NDH.

Pretposljednje, trinaesto poglavlje, *Muslimanska politika u znaku emancipacije od NDH* (str. 323.–384.) ukazuje na autonomističke i emancipatorske tendencije koje su sve više eskalirale prema kraju rata. U dugoročnoj perspektivi, autonomistička se koncepcija pozivala na kulturnu posebnost i autonomiju Bosne, čiji su temelji postavljeni u sklopu osmanske povijesne tradicije, dok je kratkoročno nastojala uspostaviti vlastite vojne formacije u tadašnjim ratnim okolnostima. Posljednje, četrnaesto poglavlje, *Muslimanski lobi za tursko priznanje NDH* (str. 385.–402.), upućuje na naum vanjske politike u pravcu kapitaliziranja veza bosanskohercegovačkih muslimana s Turskom radi priznanja NDH. Međutim, ravnodušnost bosanskohercegovačke emigracije prema NDH s jedne te jake političke veze Turske s Britanijom s druge strane nisu ostavile ni minimum šanse takvim diplomatskim naporima.

Prije samog zaključka, grafikonima (str. 403.–404.) prikazani su udjeli muslimana u vjerskim i upravnim strukturama NDH, a na isti je način predložena grafička podjela po zanimanjima fakultetski obrazovanih muslimana. Sam je kraj knjige posvećen autoričinim zaključnim razmatranjima (str. 405.–410.) te popisu arhivskih, tiskanih i novinskih izvora kao i prikazu bibliografije. Osim toga knjiga nudi i korisno pomagalo pri čitanju donoseći objašnjenje korištene terminologije koja se tiče povijesnoga osmanskog sustava i islamske vjerske tradicije.

Premda tema ove knjige može naizgled sugerirati da se ona ekskluzivno tiče hrvatske i bošnjačke povijesti, dubinska analiza iznesenih pojava i procesa itekako upućuje na njezinu korelaciju s daleko širim kontekstom povijesnih zbivanja koja nadilaze same okvire dviju nacionalnih povijesti. Prije svega, ne vide li se u povijesnom susretu hrvatskog nacionalizma i muslimana obrisi općega povijesnoga susreta sekularizma i islamske civilizacije čije napetosti i izazovi ne gube na aktualnosti ni danas? Muslimanska je enklava, kao najzapadnija i najisturenija točka postojane islamske civilizacije u Europi, putem hrvatskog nacionalizma, koji je favorizirala svjetovna elita formirana u intelektualnim središtima Monarhije nakon 1878., počela dolaziti u komunikaciju i sa zapadnim vrijednosnim sustavom. Iako su se ti trendovi odnosili isključivo na elitu, i to onu svjetovnu, njezina je “tradicionalistička” struja vidjela opasnost postupnoga gubitka identiteta i vrijednosnoga sustava cjelokupne muslimanske zajednice.

Sekularističke ideologije kojima je pripadao i hrvatski nacionalizam, iznikle kao posljedica povijesnih transformacija unutar zapadnokršćanske tradicije koja je, za razliku od islamskoga povijesnoga mišljenja poznavala razliku između *sacerdotium* i *imperium*, bile su tomu mišljenju apsolutno strane. Stoga otpor muslimana hrvatskom nacionalizmu nije bio izoliran fenomen, nego dio kolektivnog otpora islamskog svijeta vrijednostima zapadne tradicije. S druge strane rijetko se koji povijesni europski nacionalizam 19. i 20. st. u svojoj političkoj i kulturnoj ekspanziji morao suočiti s izazovom “nacionalizacije” muslimanskog elementa kao što je to bio hrvatski nacionalizam.

Koliko god bila kontroverzna povijesna tradicija NDH i koliko god je ona težila ideološki eksploatirati vjersku tradiciju bosanskohercegovačkih muslimana, izgleda da, kako pokazuje knjiga, hrvatska kultura mišljenja nikada nije, ni prije ni poslije, razvila tako pozitivan i u tolikoj mjeri informativan diskurz o islamu kao u vrijeme NDH. U takvoj je situaciji i sama hrvatska kultura morala modificirati definiciju svoga vlastitog identiteta na način da je ranonovovjekovna definicija zapadnoga “predziđa” dobila alternativnu definiciju “mosta” između Zapada i Istoka. Na ovom je primjeru hrvatski nacionalizam, u svojoj političkoj i kulturnoj ekspanziji, nastojao eliminirati

kulturno-civilizacijsku diobu koju su proizveli tradicionalni kulturni sustavi kršćanstva i islama na prostoru NDH. Isto je tako, hrvatski nacionalizam kao sekularna ideologija, nametanjem kulta nacije i države kao kohezivnih i integracijskih čimbenika nasuprot spomenutim vjerskim i kulturnim partikularizmima, imao tendenciju uspostaviti monolitnu i homogenu nacionalnu državu.

Lišena interpretacija i pristupa s ideološkim predznakom, knjiga *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.-1945.*, usredotočena na intelektualnu i kulturnu povijest, poticajna je za daljnje istraživanje različitih aspekata povijesne tradicije NDH te u isto vrijeme ukazuje na kompleksnost i ambivalentnost te iste tradicije.

STIPE KLJAIC

Dejan DJOKIC, *Elusive Compromise: A History of Interwar Yugoslavia*, Columbia University Press, New York 2007., 311 str.

Knjiga *Elusive Compromise* podnaslova *A History of Interwar Yugoslavia* vodič je kroz nemirne vode ne baš tako davne međuratne prošlosti Jugoslavije. Autor je Dejan Đokić, povjesničar mlađe generacije koji se već istaknuo uređivačkim poslom (i okupljanjem dobre ekipe autora) na vrlo zapaženom zborniku *Yugoslavlism: History of a Failed Idea 1918-1992*. Nakon školovanja odlučio je nastaviti život u Velikoj Britaniji, gdje i danas radi kao predavač na Goldsmithu, fakultetu u sklopu Londonskog sveučilišta.

Na samom startu treba reći da je *Elusive Compromise* jedna od najboljih knjiga koje se mogu naći na tržištu o monarhističkoj Jugoslaviji, osobito u usporedbi s drugim naslovima na stranim jezicima. Glavna premisa knjige navedena je i u njezinu naslovu: to je zapravo pitanje stvaranja Jugoslavije kao iskrene zajednice jednakopravnih naroda, čime bi se ostvarilo poslanje jedne takve države. Ipak, ono nije nikad u potpunosti ostvareno. Autor u knjizi nastoji upozoriti na više stvari vezanih uz navedenu problematiku. Prvo, on uspješno pobija tezu o Kraljevini SHS/Jugoslaviji koja je već od svog nastanka 1918. bila osuđena na propast zbog prejakih partikularnih nacionalizama (posebno srpskog i hrvatskog) što su se učvrstili prije stvaranja državne zajednice. Đokić vješto tumači da krize (gotovo da) nije bilo pri stvaranju države te da je ona proizvod onoga što je uslijedilo nakon samog čina ujedinjenja. Za postupno nestvaranje posebnog jugoslavenskog identiteta u narodu (ako izuzmemo nekolicinu intelektualaca) krivi najvećim dijelom loše političke odluke koje su se donosile u tom vremenu, ali i iskreno nevjerovanje ljudi koji su na razne načine provodili u ideju nominalnu jednakost svih građana, a na nacionalnom planu jugoslavizam. U knjizi upozorava da na nestvaranje političkog konsenzusa unutar Jugoslavije nisu utjecali samo međunacionalni, srpsko-hrvatski politički odnosi (ponešto i preko raznih stereotipa), nego u dobrom dijelu i oni unutarnacionalni, tj. srpsko-srpski (Živković i Stojadinović koncem 1930-ih), pa čak i unutarstranački (kao u slučaju Demokratske stranke; Davidović i Pribićević sredinom 1920-ih). U većem dijelu političkog diskursa toga doba Đokić vidi antagonizme između političara na jednostavnoj političkoj razini.

Nakon nekoliko zemljopisnih karata, tumačenja izgovora srpskih i hrvatskih pojmova te uvoda, knjiga započinje poglavljem naziva *Smrt i zajednica*. Ono je posvećeno vanjskopolitičkoj i unutarnjopolitičkoj situaciji koja je dovela do stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u prosincu 1918. godine. Đokić u ovom kratkom poglavlju nastoji više proniknuti u ono što su za pojedine političare u doba prije i neposredno nakon ujedinjenja značile ideje Jugoslavije i jugoslavizma. *Nestalne dvadesete* je sljedeće poglavlje. Ono je fokusirano na stvaranje političkih stranaka, parlamentarne borbe koje su kulminirale onima oko ustava, kurs zemlje u unutarnjoj politici (unitarizam, centralizam, monarhizam, federalizam...), ali i rane pokušaje stvaranja konsenzusa unutar Jugoslavije. Sljedeća dva poglavlja kronološki više-manje pokrivaju isto razdoblje (1928.-1939.), ali s dvije odvojene točke gledišta. Treća glava *Kompromis s diktaturom?* bavi se većinom odnosom organa diktature prema političkim strankama i cijeloj unutarnjopolitičkoj situaciji u zemlji te neiskrenim pokušajima rješavanja krize u vrijeme kad je premijersku dužnost obnašao Milan Stojadinović. *Srpsko-hrvatska opozicija* s druge strane okrenuta je pokušajima rušenja diktature kroz zajedničku akciju i parlamentarnu borbu. Ovdje se nastoji proniknuti i u pravi karakter Udružene opozicije koja je, za razliku od Seljačko-demokratske koalicije, bila labava zajednica u kojoj su razni politički elementi imali često suprotna gledišta na diktaturu i načine njezina ublažavanja. Za hrvatsku je stranu važnija bila federalizacija, dok je za srpske političke stranke (Demokrate, Zemljoradnike, Radikale oko Glavnog odbora) Udružene opozicije bila važnija demokratizacija društva i novi ustav. Osim toga, Maček je preuzeo Radićevu maksimu da treba pregovarati s onim tko ima najviše političke moći da se ostvare hrvatski zahtjevi, a to je u to doba bio glavni namjesnik, knez Pavle. Peto poglavlje, *Sporazum iz 1939. godine*, okrenuto je promjenama u vanjskopolitičkoj i unutarnjopolitičkoj situaciji koje su dovele do Srpsko-hrvatskog sporazuma. Pritom je jedan od naglasaka stavljen i na sporazum iz travnja 1939. i pitanje zašto on nije zaživio. Ovo poglavlje završava neposrednim odjecima sporazuma Cvetković-Maček u hrvatskom narodu koji ga je djelomice shvatio kao mogućnost da se obračuna s dojučerašnjim "tlačiteljima", tj. istaknutim pristašama režima među sobom. Posljednje poglavlje naziva *Posljedice* bavi se onime što se događalo u zemlji od sporazuma do ulaska u Drugi svjetski rat. Ono je najvećim dijelom posvećeno recepcijama sporazuma od strane srpskih političara, koje je sporazum dodatno podijelio, ali i zaoštrio retoriku nekih političara koji su shvaćali da rješenje hrvatskog pitanja otvara postojanje srpskog pitanja unutar nominalno (i ustavno) i dalje unitarnoj državi. U zaključku autor više pozornosti posvećuje dolasku Drugog svjetskog rata i tvrdi da Jugoslavija nije bila neki posebni slučaj u međuratnoj Europi, nego su nedemokratski režimi obilježavali cijelo to doba.

Knjizi se teško mogu naći ozbiljniji nedostaci. Jedan od njih možda je premalen broj popratnih sadržaja (slika, tablica, preciznijih karata...) koji bi neupućenom čitatelju približili pročitano. Postoji i određena sadržajna disproporcija za koju valja napomenuti da ne umanjuje vrijednost teksta. Cijelom putu od ujedinjenja pa sve do konca prve godine diktature (1918.-1930.) posvećeno je samo sedamdesetak stranica knjige. Razdoblje od 1930. do 1939. posvećeno je sljedećih sto stranica, da bi sporazumu i onome što mu je slijedilo (1939.-1941.) bilo posvećeno još stotinjak stranica. Postoje i manje tipografske greške, najviše u pisanju osobnih imena. Tako je Mačekov sudac 1930. i bivši ministar pravde bio Dušan Subotić, a ne Jovan Subotić (str. 84.).

Valja ipak istaći da istu zabunu oko ovog posljednjeg imena nalazimo i u Mačkovim *Memoarima*. I Mačkov liječnik, koji je u ime svog pacijenta 1934. uputio zahvalu za oslobođenje od zatvorske kazne knezu Pavlu, nije bio Lujo Shaller, nego dr. Lujo Thaller (str. 107.), pisac nekoliko djela o povijesti medicine na hrvatskim prostorima. Nadalje, naselje i danas općina Kravarsko ne pripada pod regiju Zagorje, nego Turo-polje (str. 146.).

Velika prednost knjige leži u činjenici da se autor služio mnogim izvorima i literaturom u koju drugi autori koji su se bavili tematikom dosada nisu ulazili. Osim imponantnog popisa literature treba pohvaliti hvatanje u koštac s izvornom arhivskom građom, do sada nepoznatoj široj javnosti. Obradeni arhivski fondovi ne nalaze se samo u Srbiji i Hrvatskoj (Arhiv Jugoslavije i Hrvatski državni arhiv), nego i u Velikoj Britaniji (National Archives, tamo se čuvaju britanski diplomatski izvještaji) te Sjedinjenim Američkim Državama (Bakhmeteff Archive for Russian and East European Culture, gdje je ostavština kneza Pavla Karađorđevića i Jacoba Hoptnera; Hoover Institution Archives s ostavštinom Dragiše Cvetkovića).

Elusive Compromise jedan je od najbolje napisanih pregleda političke povijesti Kraljevine Jugoslavije. Autor u tekstu vješto izbjegava simplificirane teorije o "državi od samog nastanka osuđenoj na propast" i međuetničkim sukobima koji su kulminirali na stranačko-etničkoj razini te su se prenosili na sve sfere društva, paralizirajući svaki plodonosni rad. Nasuprot tome, Đokić u središte poslanja Kraljevine Jugoslavije stavlja kompromis te se pita zašto se i kako izbjegavao. Većina knjige bavi se pokušajima presijecanja gordijskog čvora zamršenih nacionalnih odnosa unutar prve Jugoslavije. Manji dio knjige posvećen je pitanjima gospodarskih i vanjskopolitičkih problema zemlje (utjecajima Velike ekonomske krize, Drugog svjetskog rata), koji su na kraju, po priznanju autora, bili najviše odgovorni za rušenje jugoslavenske državne tvorevine 1941.

STIPICA GRGIĆ

Mira KOLAR, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvog svjetskog rata*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod 2008., 441 str.

Umirovljena sveučilišna profesorica Mira Kolar iza sebe ima dojmljivu bibliografiju radova, monografija i znanstvenih članaka. Njezine su zasluge za razvoj povijesne znanosti u Hrvatskoj neprocjenjive, od novih znanstvenih spoznaja iznesenih u člancima i raspravama, do organizacijske djelatnosti u pokretanju znanstvenih časopisa (*Povijesni prilozi*, *Ekonomika i ekohistorija*) i održavanju znanstvenih skupova. Odlaskom u mirovinu s mjesta sveučilišne profesorice na zagrebačkom Filozofskom fakultetu, gdje je predavala svjetsku povijest 20. stoljeća i gospodarsku povijest, nastavila je objavljivati radove. Ovoj monografiji prethodili su članci kojima se autorica prethodno javljala u stručnoj periodici. Premda pod socijalnom povijesti podrazumijevamo širok raspon različitih tema, ono po čemu se historiografski opus socijalnopovijesne tematike Mire Kolar prepoznaje jest težište da prouči djelovanje podčinjenih, nižih klasa (radništvo) kao i institucija koje su pomagale upravo nižim slojevima. Socijalna

politika naše države, pa i različite manifestacije humanosti u pomaganju slabijima u društvu, svjedoci smo, važna je podloga očuvanju stabilnosti države, a time i dijela nacionalne svijesti. Ova monografija potvrđuje da je tako bilo i u prošlosti, u vrijeme Prvoga svjetskog rata.

Istražuje se velika akcija zbrinjavanja i spašavanja ratom ugrožene gladne djece koja je pokrenuta u trećoj godini Prvoga svjetskog rata, 1917. godine. Riječ je o masovnoj humanitarnoj akciji koja je obuhvatila i spasila djecu iz Istre, Dalmacije, Bosne i Hercegovine i Slovenskog primorja (Gorička pokrajina) te ih otpremila u županije na sjeveru Hrvatske koje su ostale pošteđene od ratnih zbivanja i prehrambene nestašice. Dopremljeno je više od 20 000 djece, a organizacija akcije uključila je mnogobrojne pojedince i ustanove. Autorica je ciljala rasvijetliti različite aspekte te humanitarne akcije, od samih motiva za pokretanje i okolnosti koje su joj prethodile, do njenih organizacijskih etapa te administrativnog i političkog konteksta u kojem se odvijala. Izvori na kojima je temeljila rekonstrukciju akcije mahom su tekstovi i dokumenti koje je nakon rata objavila Narodna zaštita, tada krovni savez za većinu humanitarnih društava s područja Hrvatske, u posebnoj tiskovini naslovljenoj *Spomenspis na spašavanje istarske, dalmatinske i bosansko-hercegovačke djece za vrijeme svjetskog rata* iz 1921. godine. Pored njih, o akciji se redovito izvještavalo u časopisu *Narodna zaštita* što je pokrenut s ciljem njena propagiranja 1917. godine. Izvori na koje se rad također naslanja su i memoarski zapisi te izvještaji sudionika i organizatora akcije kao i monografije koje su hercegovački franjevci objavili kako bi zabilježili svoj udio u radu akcije. Pregled akcije dan je u sedamnaest poglavlja po kronološkom ključu.

Tako se u uvodu monografije naglašava važnost te akcije kojom su se premostile administrativne granice, pa i granice nacionalne nesnošljivosti. Napominje se kako je točan broj zbrinute djece nemoguće iznijeti, jer su vođene evidencije raspršene, a popis načinjen 1921. godine prošao je i politički nadzor nove države. Autorica je s tom sviješću dala novu i potpuniju sliku, jer je akcija pored zbrinjavanja gladi i ratom ugrožene djece, nakon rata i stvaranja Države SHS imala i obrnuti smjer: krajem 1918. godine i nadalje trebalo je djecu vratiti u obitelji i rodne krajeve. Tada se umiješala politika i vlada u Beogradu koja je zagovarala selektivni povratak djece te je dopuštala ostanak samo pravoslavnoj srpskoj djeci na prostoru Slavonije, za kojom su dolazili i njihovi roditelji. Tako je započela agrarna kolonizacija srpskog stanovništva (solunskih dobrovoljaca) na zemlju veleposjednika koju je zahvatila agrarna reforma. Ovim radom nastojale su se rastumačiti mnogobrojne strane te akcije, prije svega administrativne, političke i vjerske poteškoće te oblici suradnje.

Prvotno se, u početnim cjelinama rada, daje pregled rada ustanova koje su vodile brigu o djeci do Prvoga svjetskog rata. Među ostalima, Liga za zaštitu djece osnovana je 1912. godine u Zagrebu na poticaj brojnih pojedinaca humanitaraca, a središnji zadatak za osnivanje povjeren je Josipu Šiloviću. Taj profesor kriminalnog prava s tadašnjeg Pravoslavnog fakulteta u Zagrebu ujedno je i najzaslužnija osoba za provedbu akcije zbrinjavanja djece u vrijeme rata. Liga za zaštitu djece od početka rata 1914. godine morala je upotpuniti svoju djelatnost i usmjeriti rad prema ratom ugroženom stanovništvu pa je osnovala poseban odsjek nazvan Liga za zaštitu obitelji mobiliziranih vojnika. Oblici pomoći bili su različiti, s velikim odazivom stanovništva koje je opskrbljivalo potrebnim namirnicama obitelji bez hranitelja i djecu koja su ostala siročad. Vladinom inicijativom, odnosno dekretom bana Ivana Škrleca Lomničkog,

1916. godine osnovan je Središnji zemaljski odbor za zaštitu obitelji mobiliziranih i u ratu palih vojnika. Poslovi Lige i Središnjeg odbora bili su slični pa su se ta dva društva i spojila pod ravnanjem Josipa Šilovića. Njihov rad financirala je Zemaljska vlada, ali ona su bila nedovoljna za akcije koje su se provodile. Pored krovnog Odbora koji je djelovao u Zagrebu, postupno su se tijekom 1916. i 1917. godine formirali i županijski odbori, njih osam u sjevernim i istočnim hrvatskim krajevima. Članovi odbora bili su uglavnom činovnici, učitelji i svećenici koji su najprije ispitali teren i uspostavili komunikaciju sa stanovništvom. Reakcija na prijedlog smještanja gladne djece iz pasivnih i ratom ugroženih krajeva juga na sjever zemlje bila je pozitivna. Utvrđeno je da u ratnim uvjetima nije moguće hranu sa sjevera dopremiti na jug i u Bosnu i Hercegovinu. Jedino rješenje bilo je preseljavanje djece na sjever i privremeno udomljavanje u seljačkim domovima u kojima ima dovoljno hrane i ostalih sredstava za život.

Skupina mladih intelektualca iz Zagreba, s Durom Basaričekom, tadašnjim studentom i članom Hrvatske pučke seljačke stranke, pokrenula je časopis *Narodna zaštita ratnih nemoćnika i siročadi* (poslije *Narodna zaštita*) koji je propagirao akciju pomaganja djeci s juga zemlje. Središnji odbor pod predsjedanjem Josipa Šilovića tijekom 1917. godine uspostavio je veze s Društvom svetih Ćirila i Metoda iz Istre, s nadležnim pokrajinskim vijećem u Zadru i vladom u Sarajevu. Prijedlog o ferijalnim kolonijama djece na sjeveru zemlje počeo se provoditi preko ljeta 1917. godine i akcija je dalje nastavljena sve do kraja rata. Najprije su dopremljena djeca iz Istre i Hrvatskog primorja. Glavni izvor za praćenje dolaska istarske djece jesu izvještaji Viktora Cara Emina koji je bio član Ćirilo-metodskog društva te je pisao odakle su djeca dolazila i gdje su udomljena. Tijekom te akcije na sjeveru je smješteno oko 3 000 istarske djece i djece iz primorskih krajeva. Prvi transporti djece iz Dalmacije obavljeni su u kolovozu 1917. godine.

Drugi je konvoj zahvatio bosansko-hercegovačku djecu i organiziran je u suradnji Šilovićeva Odbora i hercegovačkih franjevac. Još prije sporazuma između sarajevske i zagrebačke vlade, franjevci su na svoju ruku tražili pomoć. U Bosni i Hercegovini zavladała je glad, istočni dio zemlje bio je i ratno poprište, suša je pogodila taj kraj 1917. godine, a vijesti o teškom stanju stizale su i u Zagreb. Izvori o teškoćama stanovništva govore o tome da se kruh radio čak i od pepela i kore drveta. U traženju pomoći prednjačio je fra Didak Buntić koji se još krajem 1916. godine osobno obraćao Zemaljskoj vladi u Sarajevu, a poslije i Šilovićevu Odboru. Nakon što je na inicijativu Središnjeg odbora potpisan sporazum između Zemaljske vlade iz Zagreba s onom u Sarajeva, započela je akcija drugog i trećeg konvoja. Povjerenik akcije bio je Eugen Sladović pl. Sladojevački u ime sarajevske vlade, a ona je ubrojila u organizaciju hrvatska, muslimanska i pravoslavna društva iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Prva hercegovačka djeca smještena su u brodski, iločki i vukovarski kotar u rujnu 1917. godine, a prvi transporti srpske i muslimanske djece dogodili su se u studenome iste godine.

Županijska povjerenstva bila su zadužena za to gdje će tko odsjesti i kako će se o njima voditi briga. Važnu ulogu u organizaciji akcije imale su i lokalne županijske i mjesne vlasti. Najviše djece do kraja 1918. godine primila je Srijemska županija, a nakon nje Bjelovarsko-križevačka. Neka su djeca ostajala u mjestima gdje su došla, uzimana su na nauk u obrtu i trgovini. Kako je tijekom ratnih godina državna cenzura popuštala, tako se moglo slobodnije pisati o bijedi i neimaštini. Odbor je poticao udomljavanje i skupljao novčane priloge sa svih strana. U tiskovinama *Narodne zaštite*

isticala se stroga osuda izrabljivanja djece od strane udomitelja. Do kraja 1918. godine u hrvatskim županijama pošteđenima ratnih razaranja i gladi zbrinuto je bilo više od 20 000 djece, a za njihov dolazak i brigu angažiralo se više od 15 000 povjerenika. Pored te akcije, Narodna zaštita, pod čijim se imenom objedinjuje rad Odbora i Lige, brinula se i za domaću djecu koja su ostala bez roditelja i živjela u bijedi.

Trinaesto poglavlje, naslovljeno *Briga o djeci u 1919. i povratak u rodni kraj*, prati što se događalo po stvaranju Države, poslije Kraljevstva SHS. Tada je vlada u Beogradu osnovala posebno tijelo, Državno odjeljenje za zaštitu djece i poslije Ministarstvo socijalne politike, koje osniva povjerenstva što djeluju na povratku djece u svoje zavičaje i obitelji. Prioritet su imala srpska djeca koja su zadržavana u nekim krajevima, a za njima su dolazile njihove obitelji iz pasivnih krajeva s juga te su provođenjem agrarne reforme naseljavani na agrarna područja nekadašnjih slavonskih veleposjeda. Time se provodila politika beogradske vlade koja je nastojala ojačati pravoslavni element stanovništva na sjeveru zemlje. Autorica naglašava da je mnogo teže rekonstruirati akciju vraćanja djece, jer u dnevnim novinama o tome postoje samo usputni podaci. Ministarski savjet osnovao je tijekom 1919. godine oblasni odbor za Hrvatsku, čiji je upravitelj bio Đuro Basariček. Povratak djece praćen je nizom komplikacija: javio se problem evidencije djece i podataka iz kojih su krajeva potjecala. Po većinu djecu dolazili su sami roditelji, ali mnoga djeca koja su došla na prehranu ostajala bi i izučavala zanat. Prema izvještajima odbora pojedinih županija valja zaključiti da se još 1920. godine mnoga djeca nisu vratila. Premda gladne godine nisu nestale po završetku rata, daljnja kolonizacija djece iz Like i Hrvatskog zagorja u Slavoniju i Srijem, koju su zagovali Šilović i Basariček, nije se ostvarila jer se tome protivila vlast u Beogradu.

Nova država nije toliko marila za socijalne probleme pa je to upropastilo i mnoge humanitarne organizacije i društva. Kao najjača organizacija zadržala se Šilovićeva i Basaričekova Narodna zaštita koja je funkcionirala kao savez humanitarnih udruga i povjerenstava. Vodila se od tada briga za siročad, davali su se čak i krediti seljacima za izradu domova, novčano su se pomagali krajevi u kojima se javljala glad tijekom 1920-ih. Narodna je zaštita i nakon rata nastavila izdavati svoj istoimeni mjesečnik koji je povremeno donosio podatke i zapise o akciji zbrinjavanja ratom i glađu ugrožene djece u vrijeme rata. Zahvaljujući tim tekstovima, sačuvao se trag akcije i rad Šilovićeve organizacije te se uspjelo 1921. godine objaviti i *Spomenspís*. Da akcija ne bude zaboravljena pobrinuli su se i hercegovački franjevci koji su sjećanje na nju stalo održavali živim i zbog uloge njihova redovnika fra Didaka Buntića. Zapise i osobna sjećanja na tijek akcije ostavili su i pratitelji djece, primjerice Đuro Basariček, Viktor Car Emin, Ljudevit Krajačić, Eugen Sladović, koji su detaljno opisali tijek puta, emotivne isprave i rastanke djece od roditelja kao i dječje osjećaje i oduševljenje domaćina po njihovu dolasku u plodne krajeve.

Zaključak monografije tumači da je akcija važna zbog njezine veličine i humanitarnih razloga kojima je vođena. U akciju su se uključile uprave u Zagrebu, Sarajevu, Zadru i Trstu, svećenstvo svih triju vjera, mnogobrojni uglednici, predstavnici i zaposlenici županijskih i gradskih tijela, ali i obični ljudi, seljaci. Nije se gledalo na nacionalnu i vjersku pripadnost djece kojoj se pomagalo. Stoga je, prema riječima autorice, osvrtnje na akciju i njezino proučavanje putokaz i današnjim nastojanjima da se stvori svijet u kojem ljudi različitih vjera i naroda mogu živjeti jedni kraj drugih.

Valja spomenuti da povelik dio knjige čini šesnaesta cjelina s popisom koji se proteže na dvjesto stranica (*Popis obitelji koje su primile djecu na prehranu (po županijama)* str. 213.-408.), gdje se poimenično navode osobe koje su zbrinule djecu. Rađen je prema *Spomenspisu* i nije u potpunosti točan jer, kako autorica ističe, s popisa su poslije brisana imena plemićkih obitelji, židovskih trgovaca i državnih činovnika koji novoj vlasti nisu bili podobni.

Monografija je iznijela nove spoznaje o ovoj akciji o kojoj nema prethodnih detaljnijih istraživanja. Na jasan način donosi se i novo tumačenje beogradske politike oko povratka djece koja su na sjeveru Hrvatske bila na prehrani. Osvjetljeno je djelovanje organizacija koje su pokrenule akciju, način njena vođenja kao i glavni pojedinci bez kojih se ona ne bi ni provela. Dan je dobar prikaz političkih, administrativnih i vjerskih poteškoća koje su pratile akciju. Zamjerke monografiji ipak valja uputiti zbog uredničkog nemara koji je propustio precizno, bez pogrešaka i s točnim podacima organizirati priloge monografije kao i njezin cijeli tekst. Propusti se tiču i čestih ponavljanja određenih činjenica i neuravnoteženosti u stilu pisanja. Premda autorica naglašava motive falsificiranja glavnog izvora svoga istraživanja, o metodologiji interpretacije izvora mogla je više progovoriti. Ipak, ne bez razloga, ova monografija pruža čvrstu, štoviše polazišnu podlogu za ono što u našoj historiografiji tek slijedi, a to su istraživanja socijalnih problema, kao što su glad, neimaština, ratna stradanja, prirodne nepogode i suše, te humanitarnih akcija kojima su se sve te nedaće pokušale ublažiti.

MAJA CRNJAC

Slavic Review, Interdisciplinary Quarterly of Russian, Eurasian, and East European Studies, Vol. 67., Nr. 2., Summer 2008, American Association for the Advancement of Slavic Studies, Inc./University of Illinois at Urbana-Champaign, 291 str.

Časopis *Slavic Review* još je od 1941. prisutan na svjetskoj znanstvenoj sceni kao glasilo Američkog društva za unapređenje slavenskih studija i vodeća periodička publikacija tog istraživačkog polja. Naslov časopisa mijenjao se od vremena njegova utemeljenja (*Slavonic Year Book. American Series, Slavonic and East European Review. American Series, American Slavic and East European Review*), da bi 1961. dobio današnje ime, iako mu se i nakon toga mijenjao podnaslov, u skladu s terminološkim usklađivanjima i širenjima područja interesa. S izrazitim interdisciplinarnim usmjerenjem, on četiri puta godišnje okuplja istraživanja, interpretacije, polemike, prikaze, recenzije i preglede iz područja interesa za prošlost i sadašnjost istočnoeuropskog, srednjoeuropskog, euroazijskog i azijskog prostora, pri čemu se Rusija, što je često korištena praksa, zbog složenosti svojeg geografskog i kulturnog identiteta izdvaja kao poseban fenomen. Dijalog disciplina vidljiv je u njemu već od podjele uredničkog kolegija na povijesnu, književno-umjetničku i društvenoznanstvenu sekciju, no glavni su urednici (aktualni Mark D. Steinberg i njegova prethodnica Diane P. Koenker) uglavnom povjesničari. Čitatelju nenaviklom na učestalu upotrebu dosega suvremene književne,

kulturne, političke, pa i uže historiografske teorije, koja rijetko podrazumijeva ustupke slabije upućenom interesentu, može se u susretu sa sadržajem časopisa učiniti da se ne radi o prije svega povijesnom štivu, no najveća je potencijalna vrijednost ove publikacije upravo u senzibiliziranju šireg kruga znatiželjnika za takav tip stvarne višedisciplinarne suradničke problematizacije. Raznolika se povijesna vrela, uostalom, obilno koriste, pa se teorija ne nalazi u temelju nepotkrijepljenih metoda. Ovom broju *Slavic Reviewa* svakako je korisno pristupiti s određenim predznanjima o formalizmu i strukturalizmu, s razumijevanjem osnovnih postavki Gramscija, Althussera, Foucalta i Bourdieua kada je riječ o ideologijama, Kristeve kada je riječ o psihoanalizi, feminističkoj i postkolonijalnoj kritici te Hanne Arendt (banalnost zla) i Edwarda Saïda (orijentalizam), no to nikako nije *conditio sine qua non* – sam časopis bit će poticaj za daljnja traganja u tom smjeru. Spomenute se paradigme primjenjuju na veći broj kulturnih (književnih, jezičnih, izvedbenostudijskih) i nešto manji broj političkih tema. Uostalom, kada se pogledaju određenja poput: ruski formalizam, praški strukturalizam, Bugari Todorov i Kristeva itd., nameće se simpatična analogija da se slavenski prostor opisuje paradigrama koje su uglavnom začeli “slavenski” mislioci.

Ovaj broj *Slavic Reviewa* sadrži pet članaka različite tematike, živu diskusiju o poricanju genocida iz pera triju autora, esej o moskovskoj kazališnoj sezoni 2007./2008. u svjetlu putinovske Rusije te prikaze i recenzije članaka, knjiga i filmova koji zauzimaju drugu polovicu časopisa – jedna je od njegovih osnovnih proklamiranih zadaća kritičko vrednovanje znanstvenih doprinosa na području slavenskih studija (*peer-reviewed journal*). Temeljitim osvrtima tako su zahvaćene 73 knjige, jedna zbirka dokumenata i jedan dokumentarni film. Svaki osvrt obaseže najmanje jednu stranicu pa se *Slavic Review*, sa svojom širokom mrežom stručnjaka-ocjenjivača, nameće kao izniman pregled aktualne literature o temama od interesa za slavensku povijest, a one su počesto vrlo široke.

U članku “‘Kennst du das Land?’ The Uncertainty of Galicia in the Age of Metternich and Fredro” Larry Wolff permanentnu neizvjesnost postojanja i nejasno određenje Habsburške Galicije drži osnovnim obilježjima njezina identiteta. Ta se nedefiniranost najizrazitije zapaža tijekom trajanja Napoleonskih ratova i Bečkog kongresa. Koncepti utemeljenja Galicije iz 18. stoljeća ustupit će mjesto nastojanjima iz 19. stoljeća na nenacionalnom, provincijskom određenju njenih stanovnika, tj. na pokušaju da značaj samoga pojmovnog određenja nadvlada vjerske, jezične i nacionalne različitosti. Kako bi analizirao imperijalnu i provincijsku dinamiku ideje o Galiciji, Wolff promatra supostojanje Metternichove političke i Fredrove književne perspektive, dodajući im i one, šire kulturološke, Franza Xavera, Wolfganga Mozarta i Jozefa Maksymiliana Ossolinskog. U traganju za stajalištima javnosti Wolff se koristi novinama, a u razjašnjavanju pozicija protagonista epistolarnom korespondencijom. Dijakronijsko praćenje razvoja kulturoloških značenja Galicije završava za njega godinom 1835., carevom smrću i Fredrovim gubitkom epiteta poljskog nacionalnog pisca. U Fredrovim popularnim komedijama Wolff iščitava skrivene ideološke tenzije između centra i periferije, koje su oblikovale galicijski identitet u 19. stoljeću.

U članku “Competing Languages of Czech Nation-Building: Jan Kollar and the Melodiousness of Czech” David L. Cooper bavi se specifičnim odsječkom teme dobro poznate našoj historiografiji, ali rijetko detaljno obrađene alatom književne teorije. Moderna književnost, primjećuje Cooper, nedvojbeno je mjesto tvorbe nacionalnog

određenja, ali nova paradigma nacionalnih književnosti traži i rekreiranje književne terminologije i ukupnog diskurza književnosti koji uvijek nosi svojstvo političnosti. U formativnom dobu nacionalnih književnosti upotreba književnih tema u političke svrhe nije, dakle, isključivo svjestan proces, nego je svaki razgovor o književnosti političan po sebi. Autor analizira povijest termina *libozvučnost* (melodioznost) u češkoj nacionalnoj književnosti i ukazuje na spontano pretvaranje tog termina u točku okupljanja političkih istomišljenika. Primjer *libozvučnosti* ukazuje i na temeljito prevrednovanje diskurza romantizma i nacionalizma, kako bi oni odgovarali suvremenim potrebama izgradnje češke nacije.

U članku "Spiritual Self and Other: Vladimir Solov'ev and the Question of East Asia" Susanna Soojung Lim ispituje Solovjevljevu reprezentaciju Kine i Japana kakvom se ona nada u njegovoj teoriji o panmongolstvu. Konceptija panmongolstva, podsjeća Lim, nastaje u procjepu između Solovjevljeva ekumenizma i onodobnog geopolitičkog realiteta. Lim donosi pregled ruskog, između sebstva i Drugog rascijepljenog, viđenja Istočne Azije prije 1850., smještajući Solovjeva unutar prevladavajućih teza o "žutoj opasnosti". Diskutirajući sa Solovjevljevom rekapitulacijom dotadašnjih predodžbi o Istoku, Lim razmatra panmongolstvo kao oblik ruske reakcije na povijesne i kulturološke promjene u Kini i Japanu – u doba kada je modernizacija tih zemalja dovela u pitanje postojeće kategorije Istoka i Zapada i jasnoću njihovih relacija. Kao hibridni konstrukt oblikovan podjednako ruskim okcidentalizmom i orijentalizmom, panmongolstvo može ukazati na jake i slabe točke Solovjevljeva utopijskog univerzalizma – njegova osmišljavanja koncepta *sobornosti*.

U članku "Banality of Evil, Mimicry, and the Soviet Subject: Varlam Shalamov and Hannah Arendt" Svetlana Boym predlaže interdisciplinarni (na sjecištu povijesti, književne i političke teorije) pristup proučavanju svakodnevnog života u gulazima. Prizivajući u pomoć teoriju Hanne Arendt (inače Židovke iz Kalinjingrada) o banalnosti zla, Boym smješta sovjetski gulag u komparativni kontekst dvadesetostoljetnih refleksija o totalitarizmu i teroru. Proza Varlama Shalamova posjeduje, prema njoj, nešto što izmiče asimilaciji: ona se konfrontira s iskustvom ekstremnosti, ali pritom ne nudi iskupljenje, utječe se mimikriji sovjetskog diskurza i tehnologije gulaga, ali samo da bi ukazala na nepostojanje koherentnog koncepta sovjetskog subjekta. Boym analizira Shalamovljevu upotrebu klišeja te pozornost koju on pridaje intonaciji, mimikriji, nagrdivanju i očudenju. Namjesto ideološke prodike, Shalamovljeve *Priče sa Kolime* razotkrivaju točke slamanja ruskih i sovjetskih kulturnih mitova, dajući novi uvid u čitanje povijesnih dokumenata i razumijevanje kulture sjećanja u postsovjetskoj Rusiji.

U članku "Julia Kristeva: Exile and Geopolitics of the Balkans" Dušan I. Bjelić bavi se Kristevinim psihoanalitičkim čitanjem problema izgnanstva i izgnaničkog identiteta kakvim ga ona zadaje, između ostalog, u knjizi *Strangers to Ourselves (Etrangers a nous – memes*, Paris 1988.), koja vrvi elementima njezine varijante postkolonijalne teorije. Kristeva, rodom Bugarka, Balkan konstruira kao geopolitičku analogiju psihoanalitičkom konceptu arhajske majke – podsvjesnom izvoru pokolja i nasilja. Kao oblik nacionalne psihoterapije ona predlaže edipalnu pobunu – pojedinačni balkanski subjekti trebaju se spojiti sa svojom podsvjesnom žudnjom za materinim prostorom koji će ih potaći na internalizaciju zakona oca i tako ih iz otuđenosti od sebe osloboditi u civiliziranost. Edipalnu rekonstrukciju Kristeva vidi nužnim preduvjetom uspostavljanja "bliske/intimne demokracije" na Balkanu. Za Kristevu, arhajska je majka istočni

Balkan. U oblikovanju svoje vizije edipalnog revolta Kristeva, tvrdi Bjelić, nepravedno i pristrano kritizira Balkan (posebno zemlju svojeg rođenja) nauštrb uzdizanja "francuskog ukusa", tj. zemlje u koju se u dvadeset i petoj godini odselila te u njoj afirmirala svoje teze u krugu časopisa *Tel Quel*. Ipak, u kontekstu korisnosti Kristevina rada općenito, osobito s obzirom na važnost slike stranca i "suvišnog čovjeka" u domaćem slučaju, može se ovdje upozoriti na sljedeće: "Jakom subjektu" tematizacije Kristeva suprotstavlja subjekt koji "otkriva svoje nekoherencije i zjevove, svoje 'tuđosti'. Ne valja pokušavati fiksirati, postvarivati stranost stranca. Samo je dotaknuti, okrnuti, ne podarivati joj definitivnu strukturu" (Vladimir Biti, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Zagreb 2000., str. 534.). Kako za likom stranca u spomenutoj knjizi Kristeva traga kroz književnost i filozofiju velikih povijesnih epoha, a osvrće se i na pitanja nacije i nacionalnosti, njome se mogu okoristiti i uža historiografska traganja.

Diskusija o pitanju kriminalizacije poricanja genocida započeta je esejom "Genocide Denial? Laws as Secular Heresy: A Critical Analysis with Reference to Bosnia" Roberta M. Haydena, koji postavlja termin hereze (s obzirom na njegov značaj u prošlosti) kao analitički pojam za označivanje kriminalizacije svakog iskaza koji dovodi u pitanje temelje nekog sustava vjerovanja, ovdje negiranja primjerenosti upotrebe pojma genocid za zločine u Bosni. Europsko pravosuđe koje pokušava kriminalizirati poricanje genocida kritizira se kroz analizu međunarodnih pravnih odluka po pitanju genocida u Srebrenici. Hayden u svojoj provokativnoj, prvenstveno pravničkoj, analizi tvrdi da nazivanje tragičnih događaja u Bosni genocidom proširuje definiciju pojma do neiskoristivosti – genocid se u Srebrenici, dakle, nije dogodio. Kriminalizacija pokušaja poricanja genocida po njemu je protivna slobodi govora i mišljenja te se približava zasadama propalih socijalističkih diktatura. Kažnjavanjem hereze političke elite, po Haydenu, iskazuju svoju moć i čuvaju svoja polazišta i sustave vrijednosti od moguće kritike.

Na Haydenovu analizu odgovara Sari Wastell ističući, u prilogu "In Support of the Legal Determination of Genocide", važnost jasnih, ponajprije pravnih, definicija genocida i njihove kontekstualizacije. Wastell drži da pravna hajka na poricanje genocida ne može spriječiti propitivanje njegove prirode. Premda nepravedne optužbe za genocid mogu dovesti do uspostave *ad hoc* sudova poput ICTY-a, njihovo je postojanje precizno usmjereno na utvrđivanje valjanosti tih optužbi u pravnom smislu, čime je nužno i opravdano.

U drugoj reakciji na Haydenov tekst, "On the Meaning of Genocide and Genocide Denial", Eric D. Weitz tvrdi da Hayden pogrešno tumači smisao osude za genocid koju je ICTY izrekao u slučaju generala Krstića – osnova odluke bila je utvrđena namjera srpskih nacionalista da pokoljem između sedam i osam tisuća muslimanskih muškaraca spriječe reprodukciju muslimanske zajednice u Srebrenici. Weitz dalje tvrdi da zakoni protiv poricanja genocida nemaju ništa zajedničko sa srednjovjekovnim tretmanom hereza. On zaključuje kako bi cjelovito istraživanje problema odnosa ovih zakona i slobode govora moralo uzeti u obzir obratne slučajeve – one u kojima je kriminalizirano potvrđivanje genocida, što je, tvrdi Weitz, karakteristično za današnju Tursku.

U nenaslovljenom odgovoru na ove kritike Hayden pokušava diskreditirati svoje kritičare ukazujući na njihovu navodnu nekompetenciju u pravničkim pitanjima.

Kritički prikaz Monike Greenleaf "A Diary of the Moscow Theater Season, 2007-2008" predočuje razloge rasta popularnosti kazališta u, kako je ona naziva, imperijalnoj, ideološki unificiranoj putinovskoj Rusiji. U prvom dijelu Greenleaf iznosi razloge zbog kojih je kazalište mnogo bolje negoli film podnijelo promjene početkom devedesetih: redateljsko-studijsko kazalište, scenarijsko kazalište, razvoj autonomnih i samodostatnih institucija, središnost financija. U drugom dijelu obrazlažu se dvije funkcije kazališta u ovo, kako to Greenleaf formulira, "postpismeno" doba: poticati osjećaj ruskog identiteta nudeći mimetički dodir s njime kroz izbor epoha njegova povijesnog i verbalnog naslijeđa te ponuditi tradicionalno mjesto otpora novom poretku u kojem su prostor i tijelo naglašeno privatizirani. Kroz nekoliko aktualnih predstava, Greenleaf analizira snagu estetskog djelovanja njihove izvedbe na publiku.

Naposljetku se može primijetiti kako se časopisu *Slavic Review* u brojnim područjima domaće historiografije otvara savjetodavna uloga u prostoru koji više ne bi trebao tako često ostajati neispunjen: to je prostor stvarne namjesto prividne interdisciplinarnosti, gdje se discipline ne samo susreću, nego i aktivno moduliraju, te prostor temeljite teorijske fundiranosti s kojom se potom može zahvatiti u nepregledan obzor slavenskih tema. I prekaljenom stručnjaku za europski centar, istok i jugoistok i laičkom tragaču za mogućnostima i vrednovanjima različitih interpretacija ovaj će časopis zasigurno biti korisno i intelektualno provokativno štivo.

SILVESTAR MILETA